॥ ९८९ ॥ कीं येणार तें येईल । जाणार तें निश्चित जाईल । यत्न करितां वृथा होईल । ज्ञानहानि. ॥ ९९० ॥ कीं स्वप्नदेहाची चिंता । करणें लागे जागृता । तैसी योगक्षेमवार्ता । ज्ञानियासी. ॥ ९९१ ॥ द्वारावीण नारळ । अकस्मात् होय सजळ । गजभुक्तकपित्थफळ । टेरफल होय द्वारावांचुनी. ॥ ९९२ ॥ होणार तें धनंजया! । होईल घरीं या निश्चया, । आणि सर्वथा टाकीं या । योगक्षेमचिंतेसी. ॥ ९९३ ॥ इत्यादि भाव पोटीं । धरूनि म्हणे किरीटी! । चिंता न करीं देहासाठीं । होईं निर्योगक्षेम तूं. ॥ ९९४ ॥ करूनि बरवें मनन । वश करूनि आपुलें मन । नित्यसत्त्वीं आत्मचिंतन । करीं निस्त्रैगुण्य होउनी. ॥ ९९५ ॥ 'त्रैगुण्यविषय वेद' । जाले म्हणूनि न करीं खेद, । नित्यसत्त्वीं अभेद । अनुभवी ब्रह्मात्मतेचा. ॥ ९९६ ॥ तें वेदाचें वेढपण । कीं त्रिगुणांसहित आपण । मागें सरोनि निर्गुण । दाविती याच्या सत्त्वासी. ॥ ९९७ ॥ जैसी लेकीस माता । नेउनी एकांतीं कांता । तूं म्हणे भोगीं मी आतां । एथूनि मागें परतत्यें. ॥ ९९८ ॥ तैसें गुरुमुखें वेद । निरसूनि जडउपाधिभेद । अनुभवितां ब्रह्मीं अभेद । परतती मागें. ॥ ९९९ ॥ तरीच म्हणावे वेद । कीं वेद विती अकळ भेद । तूं हा नको करूं खेद । कीं त्रैगुण्यविषयक कां जाले. ॥ १००० ॥ आतां कळलें ब्रह्म केवळ । तथापि वेदोक्त फळ । तें तों न घडे हे तळमळ । टाकीं म्हणतो या श्लोकीं. ॥ १००१ ॥

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

अर्जुना! एक मोठे तळें । त्याभोंवतीं नाना जळें । तीं आश्रयेंच त्याच्या सकळें । नाना रूपें पाझरती. ॥ १००२ ॥ वापी कूप विहिरे । सर्वत्र तेंचि पाणी पाझरे । ब्रह्मसुखाश्रयें अरे! । विषयसुखें हीं अवघींच. ॥ १००३ ॥ परी जळ तळ्याचें पुष्कळ । पूर्ण करी काम सकळ । तैसा ब्रह्मानंद केवळ । पूर्ण करी मनोरथ. ॥ १००४ ॥ विहिरींत एका पैंदपाणी । धुतां होतें गढुळ पाणी । गोड कूपाचें गोडवणी । न करवे स्नान त्यामाजी. ॥ १००५ ॥ वापींत केलें स्नान ।

१. हत्तीनें गिळलेलें कवीठ. २. गररहित. ३. हे अर्जुना! ४. मिळवून (योगक्षेमासाठी) जतन करून ठेवणें यावेगळा. ५. ब्रह्म आणि आत्मा यांचें ऐक्य. ६. सर्व बाजूंनीं ज्यामध्यें पाणी येतें अशा जलाशयांत जितका कार्यभाग घडतो तितका कार्यभाग सर्व वेदांमध्यें विद्वान् ब्राह्मणांचा घडतो. ७. हातपाय. ८. विहीर.

परी न करवे वस्त्रक्षालन । न पाजवे वापीचें जीवन । तृषिता गाईस आपल्या. ॥१००६॥ इत्यादि कार्यें सकळ । तळ्यामध्यें होती सफळ । अक्षोभ्य ज्यांतील जळ । ऐसा ब्रह्मानंद हा. ॥ १००७ ॥ विहिरी वापी कूपजळ । तैसे स्वर्गादि विषय सकळ । जें जें जेथें सुखफळ । ब्रह्मानंदीं सर्व तें. ॥ १००८ ॥ अनंतानंत वेद । अनंतानंत सुखभेद । ते सर्वही जेथें अभेद । अनुभवी ज्ञाता ब्राह्मण. ॥ १००९ ॥ ब्रह्मनिष्ठ जो कोणी जाला । तोचि 'ब्राह्मण' बोलिला । ज्या ज्ञानियास अनुभवा आला । ब्रह्मानंद. ॥ १०१० ॥ नाना क्षुद्रें जळें । जे जे साधिती क्षुद्र फळें । कार्यें घडती सकळें । जळीं खोल एकाची. ॥ १०११ ॥ नाना क्षुद्र कामना । सिद्ध होतां जें सुख जना । तें अनुभवितां एका निरंजना । सकळ सुखें ब्रह्मनिष्ठातें. ॥ १०१२ ॥ कीं हीं सुखें सकळ । ब्रह्मसुखेंचि गा ! केवळ । थोरा तळ्याभोंवतीं जळ । पाझर तयाच उदकाचे. ॥१०१३॥ टाकितां क्षुद्र उदकें । सर्व घडे महाजळें एके । तैसीं ब्रह्मानंदीं सुखें अनेकें । श्रुति म्हणती. ॥ १०१४ ॥

'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् ।
सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति ॥' [उ० ब्र० १]

सत्यज्ञानादि ब्रह्मलक्षण । श्रुति दावी अर्थ विस्तीर्ण । वर्णिजे तो याकारण । जो अर्थ उपयोगी प्रस्तुत. ॥ १०१५ ॥ कीं जो जाणे ऐसें ब्रह्म । जो बुद्धिगुहेंत आहे परम । तो भोगितो सर्वकाम । एकसरां. ॥ १०१६ ॥ भोगितो सर्व कामातें । तरी काय विषयभोग तयातें । ऐसी शंका जनातें । क्षणीं होय. ॥ १०१७ ॥ याकारणें श्रुतिही हे । '**सह**' म्हणोनि म्हणताहे । **सह**पदाचा अर्थ पाहे । शंका हरे तयाची. ॥ १०१८ ॥ **सह** म्हणजे सांगातें । एकेच काळीं सकळ कामातें । तो भोगितो तेव्हां विषयांतें । भोगणें ऐसें कैसें घडे. ॥ १०१९ ॥ खातो जेव्हां आम्रफळ । भक्षितो तेव्हांच गूळ । करूनि भक्षितां उभय फळ । उभयविलक्षण स्वाद तो. ॥ १०२० ॥ जे गोडी गुळीं । ते नाहीं केळीं । दोनी कालवितां तिजी वेगळी । ते गोडी

१. धुणें. २. उदक. ३. तान्हेल्या. ४. अंत ज्याला नाहीं. ५. ही 'ब्राह्मण' शब्दाची व्याख्या समजावी. ६. क्षुल्लक, अल्प. ७. ईश्वरास. ८. ब्रह्म (हें) सत्य, ज्ञान आणि अनंत (आहे). हृदयरूप, उत्तम आकाशरूप गुहेमध्यें ठेवलेलें (जें तें) जो जाणतो। चतुर ब्रह्मरूपासहवर्तमान तो सर्व भोग अनुभवितो. ९. सर्व सुखें. १०. एके समयीच. ११. आंबा. १२. तिसरी.

नसे दोहींस. ॥ १०२१ ॥ एकेच वेळे सकळ । भोग घडणें बाष्कळ । अनुभवितां ब्रह्म पुष्कळ । सकळ सुखें त्या तृप्तींत. ॥ १०२२ ॥ विषयसुखीं नाहीं तृप्ती । सुख म्हणतां दुःखप्राप्ती । ब्रह्मानंदीं समाप्ती । अवघिया कामाची. ॥ १०२३ ॥ एक पावला फळ । ती दुसरियाकारणें तळमळ । हे न आढळे हळहळ । ब्रह्मानंदीं. ॥ १०२४ ॥ ज्या फळसुखाची प्राप्ती । त्याची दिसे पुढें समाप्ती । हे न आढळे ज्यांस तृप्ती । [१]ब्रह्मानंदीं.॥१०२५॥ याकारणें अर्जुना ! । टाकीं सकळ कामना । निस्त्रैगुण्य होऊनि मना । करीं एकाग्र या सुखीं.॥१०२६॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त पुण्यश्लोक । धरोत हृदयीं भावार्थें. ॥ १०२७ ॥ वदे त्रैगुण्यविषय । तूं [२]निस्त्रैगुण्य होय । या श्रवणें करील निश्चय । कर्मत्यागीं अर्जुन. ॥ १०२८ ॥ वेदोक्त सुखाच्या कोटी । आटल्या ब्रह्मसुखाच्या पोटीं । या गोष्टीनें [३]लाळ घोटीं । त्या सुखातें अर्जुना ! ॥ १०२९ ॥ मनीं म्हणे मी अधिकारी । ब्रह्मसुखाचा आहें तरी । मज म्हणतो हा श्रीहरी । कीं निस्त्रैगुण्य होई तूं. ॥ १०३० ॥ तरी मीं टाकीन कर्म । अनुभवीन जाणोनि ब्रह्म । एथें मला कळलें वर्म । कीं मज नसे कर्मीं अधिकार. ॥ १०३१ ॥ जाणोनि भाव श्रीहरी । म्हणों पाहतो कीं जरी । निष्कामकर्में करिसी तरी । निस्त्रैगुण्य होसील. ॥ १०३२ ॥ जाणेन जो म्हणे ब्रह्म । तोचि करावया निष्कामकर्म । अधिकारी ऐसें वर्म । बोले श्रीकृष्ण या श्लोकीं. ॥ १०३३ ॥

[४]कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन, ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि. ॥ ४७ ॥

पावेन म्हणसी निराकार । यालागीं कर्मीच तुज अधिकार । आणि कर्मफळसंस्कार । नसे अधिकार तुज एथें. ॥ १०३४ ॥ नाना कर्मीं नाना फळें । परी कितीएक फळें जीं अढळें । तीं काम्यें करितां सकळें । न सोडिती. ॥ १०३५ ॥ जन्मकर्मफलप्रदा । सर्वक्रिया सर्वदा । हें मागेंही एकदां । बोलिलों तूतें. ॥ १०३६ ॥ यालागीं कर्माचें फळ । जें जन्ममरण अढळ ।

१. ब्रह्मानंदांत सकल आनंदांचा समावेश होतो, म्हणून ब्रह्मनिष्ठ पुरुषास इतर आनंद तुच्छ वाटतात व त्या आनंदांची इच्छा होत नाहीं. २. त्रैगुण्यरहित, गुणत्रयरहित, संसाररहित, निष्काम. ३. इच्छा धरीं. ४. हे अर्जुना ! कर्माचाच तुला अधिकार आहे. फलाविषयींचा अधिकार तूं कधीही मिरवूं नको, कर्मफल हा हेतु तूं धरूं नको, आणि अकर्माची हौस बाळगूं नको.

त्याचा हेतु तूं कुशळ । ह्मणी होसी. ॥ १०३७ ॥ मनीं धरिसी कामना । तेव्हां तुझा तूंचि अर्जुना ! । होसी हेतु जन्मनिधना । आपणातें आपण. ॥ १०३८ ॥ सांग कर्मे उक्त फळ । सांग नव्हतां कर्म विफळ । परी जन्ममरण अढळ । फळ सकळ काम्यकर्माचें. ॥ १०३९ ॥ या कर्मफळाचा हेतू । म्हणतो ह्मणी होसील तूं । सर्वथा फळें नको चिंतूं । कर्मेचि करीं. ॥ १०४० ॥ कर्मेचि म्हणसी न करीं । ज्याचें अढळ फळ ऐसें परी । कर्मत्यागार्थ ऐसा अंतरीं । धरिसी ह्मणीं तूं संग. ॥ १०४१ ॥ समुद्र बुडवी खरा । तथापि जाती द्वीपांतरा । धनें मेळवूनि येती घरा । दृढनौकाआश्रयें. ॥ १०४२ ॥ कर्मे करितां जन्ममरण.। तथापि निष्कामपण । भवसमुद्रीं तारूं जाण । पाववी ब्रह्मात्मतेसी. ॥ १०४३ ॥ राजसेवेविण । लभ्य नव्हे थोरपण । तेथें जे घातक गुण । ते तास्कर्यादि टाकावे. ॥ १०४४ ॥ हे गोष्टी आइकतां । भिऊनि आपल्या घाता । राजसेवाच टाकितां । पदप्राप्ति न घडे. ॥ १०४५ ॥ अर्जुना ! याकारणें । अगत्य निष्काम कर्म करणें । कर्म न करीं ऐसा न धरणें। हृदयीं संग. ॥ १०४६ ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । तें निमित्त आणि विवेकें । परिसा निष्कामकर्माचा. ॥ १०४७ ॥ हो न हो काम्य फळ । परी जन्ममरणफळ अढळ । या गोष्टीनें तळमळ। सुटली आणीक अर्जुना. ॥ १०४८ ॥ कीं हो न हो काम्यफळ । जन्ममरण जेव्हां अढळ । तेव्हां कांहीं फळाचें मूळ । निष्कामींही असों ये. ॥ १०४९ ॥ कीं धरितां काम । कर्म होय सकाम । टाकितां काम निष्काम । तेंचि होय. ॥ १०५० ॥ तेव्हां सकामनिष्कामपण । दोनी कर्मकर्त्याचे गुण । तथापि आपला गुण आपण । कर्मही निश्चित दाखवी. ॥ १०५१ ॥ कर्मी स्वत:सिद्ध शक्ती । नसतां फळाची आसक्ती । धरितांही फळ नव्हे युक्तीं । प्रत्यक्षसिद्ध हें दिसतसे. ॥ १०५२ ॥ आंगास उष्ण लागों जळ । म्हणतांही लागे सीतळ । कीं द्यावया उष्णत्वफळ । शक्ति जळीं असेना. ॥ १०५३ ॥ शक्ति धरी तें जळ । आंगास लागे सीतळ । नको म्हणतांही अढळ । तें फळ प्राप्तचि होणार. ॥ १०५४ ॥ न ये जे शक्ति नाहीं । न वजाय आहे ते शक्ति कांहीं । ऐसेंचि वाटे कर्मही । अर्जुन म्हणे. ॥ १०५५ ॥ कीं कर्मी जे नसेल शक्ती । ते न ये धरिली जरी आसक्ती । तेव्हां धरितांही विरक्ती । नको म्हणतांही फळ होय.

---

१. कारण. २. वासना. ३. जन्ममरणाम. ४. अन्य बेटांला. ५. चोरटेपणादि. ६. पदवीची प्राप्ति. ७. विचार. ८. न जाते.

॥ १०५६ ॥ अरे विषा! होई मला । आणि मारूं नको मला । ऐसें म्हणोनि भक्षी त्याला । तरी मारीच विष तें. ॥ १०५७ ॥ अमृत पितां नर । म्हणे मज करूं नको अमर । तरी तें अजर अमर । करीच कीं. ॥ १०५८ ॥ कर्ता निष्काम जाला । परी कर्म गोंवीच त्याला । या गुणें कर्मास आला । दोष मोठा. ॥ १०५९ ॥ याकारणें कर्मजाळ । सकाम निष्कामही फटकाळ । हृदयसंदेह विशाळ । सर्वसाक्षी समजला. ॥ १०६० ॥ धन्य अर्जुन सभाग्य । कीं विचार केला यथायोग्य । हें नेणती अभाग्य । अभक्त निष्कामही करणारे ॥ १०६१ ॥ कर्म न अर्पितां ईश्वरीं । तें अवश्य आपला गुण करी । जन्ममरण हें तरी । अढळचि कीं. ॥ १०६२ ॥ आजन्म निष्कामकर्मी । आणि न अर्पी सगुणब्रह्मीं । त्यास पितृलोक शब्दब्रह्मीं । वेदीं बोले हे श्रुती. ॥ १०६३ ॥

श्रुतिः—'कर्मणा पितृलोकः ।'

कर्में पितृलोक । हा श्रुतीचा बोल एक । त्यास कर्म अमुक । न म्हणे कांहीं. ॥ १०६४ ॥ कीं ज्या कर्मी जो काम । तें त्याचें फळ हाचि नेम । पितृलोक फळ बोले निर्गम । अनर्पित निष्कामकर्माचें. ॥ १०६५ ॥ कर्म अर्पितां ईश्वरीं । फळरूपें बंध तें न करी । हें नेणोनि अंतरीं । अर्जुनें शंका मानिली. ॥ १०६६ ॥ हा भाव उत्तमश्लोक । समजोनि याचा विवेक । बोलावया हा श्लोक । स्वमुखें आतां बोलतो. ॥ १०६७ ॥

योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय! ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते. ॥ ४८ ॥

मनीं ईश्वराचे चरण । सर्वभावें त्यास शरण । जें ऐसें अंतःकरण । योग म्हणावें त्याला. ॥ १०६८ ॥ राहोनि योगीं तया । कर्में करीं गा! धनंजया! । कर्म करितां प्रकारें या । बंधक नव्हे तें कर्म. ॥ १०६९ ॥ भाव ऐसा एथें । कीं ईश्वरीं चित्त जेथें । तो योग कर्म तेथें । राहोनि करितां बंध नव्हे. ॥ १०७० ॥ ज्या चित्तें कर्म घडे । तें चित्त ज्या चरणीं जडे । सहजचि अर्पण घडे । त्या चरणीं त्या कर्माचें. ॥ १०७१ ॥ धान्य पात्राअं-

---

१. मृत्युरहित. २. जरेवेगळा. ३. व्यर्थ. ४. जन्मापासून. ५. निष्काम कर्म करणारा. ६. वेदांत. ७. कर्मानें पितृलोक प्राप्त होतो. ८. वेद. ९. 'हे धनंजया! फलाचा संग टाकून, योगस्थ राहून आणि सिद्धि व असिद्धि ह्यांस समान लेखून कर्में कर. समत्वास ज्ञाते पुरुष योग म्हणतात.

तरीं । तें ठेवितां वैश्वानरीं । धान्य भाजे त्यावरी । पेरितांही तें न उगवेचि. ॥ १०७२ ॥ कर्मशक्ति बंध करी । सर्वथा हे तों गोष्टी खरी । ईश्वरचरणीं अर्पिजे तरी । बंध करूं ते शकेना. ॥ १०७३ ॥ बचनाग विष मारी । तो देतां वैद्याचे करीं । त्याचा तो रस करी । ज्या रसें आरोग्य देहासी.॥१०७४॥ **विष्णूस** अर्पिलें कर्म । तें बंध सर्वथा न करी हें वर्म । बोलेल सगुणब्रह्म । अध्याय यापुढें तयांत. ॥ १०७५ ॥ त्याही स्थळीं **हरी** । म्हणेल कीं तेंही जरी । निष्काम अर्पिजे तरी । बंधक नव्हे. ॥ १०७६ ॥

'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः ।

तदर्थं कर्म कौंतेय! मुक्तसंगः समाचर. ॥' [अ० ३ श्लो० ९.]

'यज्ञो वै विष्णुः' ऐसी श्रुती । त्याकारणें कर्म करिती । यावेगळीं बंधकें होती । कर्में समस्त लोकांसी. ॥ १०७७ ॥ कर्म त्याहीकारणें । फळसंग टाकुनि करणें । इत्यादि याचें विवरण । होणार पुढें. ॥ १०७८ ॥ एथें त्या भावें **हरी** । म्हणे योगस्थ कर्में करीं । योग तो कीं चित्त जरी । चरणीं लागे ईश्वराच्या. ॥ १०७९ ॥ ईश्वरीं अर्पितां चित्त । त्या चित्तीं कर्मवित्त । तें अर्पिलें होय निश्चित । हा भाव. ॥ १०८० ॥ लौकिक आणि वेदोक्त । कर्म अवघें ईश्वरार्पित । करावें हें पुढें **अच्युत** । नवमाध्यायीं वर्णील. ॥ १०८१ ॥ हा अध्याय दुसरा । सकळ गीतार्थ एकसरां । संक्षेपें एथें गुरुतरा । बोलणें असे गूढार्थें. ॥ १०८२ ॥ एवं या श्लोकीं प्रथम चरणीं । **'योगस्थः कुरु कर्माणि'** । दुसरिया चरणीं **चक्रपाणी** । येविषयीं आणीक बोलतो. ॥ १०८३ ॥ ईश्वराचे चरणीं चित्त । अर्पितां कर्मही अर्पित । तरी होय जरी निश्चित । संग नसे फळाचा. ॥ १०८४ ॥ देउनी संचितार्थ । विकत मागे पदार्थ । तरी तो मानी किमर्थ । आपणास दिधलें म्हणोनी. ॥ १०८५ ॥ फलसंग कर्मी निश्चित । आणि करी ईश्वरार्पित । होय तें तों निमित्त । जन्ममरणासी. ॥ १०८६ ॥ याकारणें **धनंजया!** । फळाचा संग टाकुनिया । योगस्थ करीं गा! तूं या । कर्मयोगातें. ॥ १०८७ ॥ आतां फलेच्छारहित । कर्मीं प्रवर्तेच ना चित्त । हे गोष्टी तों निश्चित । परी उपायें ऐशा प्रवर्ते. ॥ १०८८ ॥ कीं योगस्थ कर्म करणें । म्हणजे ईश्वरीं तें अर्पिणें । चित्तशुद्धीनें

१. अग्नीत. २. कृष्ण. ३. तिसऱ्या अध्यायात. ४. येथें 'योग' म्हणजे काय याचे विवेचन केलें आहे. ५. सगळ्या गीतेचा अर्थ. ६. एकसारिखा. ७. कृष्ण.

पावणें। ब्रह्मानंदासी. ॥ १०८९॥ बुद्धीस हा लाभ कळे। तरी उघडती विवेकाचे डोळे। मग अनायासें वळे। निष्कामकर्मी. ॥ १०९० ॥ तेंव्हां वेदोक्त स्वर्गादि सिद्धी। ईश्वरी अर्पितां त्याच्या असिद्धी॰। दोनी समान मानी बुद्धी। निष्कामकर्मी जे प्रवर्ते. ॥ १०९१ ॥ या भावें म्हणे हरी। सिद्ध्यसिद्धींत तूं याउपरी। सम होऊनियां करीं। निष्काम कर्मे. ॥ १०९२ ॥ सम जालियाचें फळ। कीं ईश्वरीं चित्त अचळ। राहे तेंव्हां पावे अढळ। [१]ब्रह्मानंद पूर्वोक्त. ॥ १०९३ ॥ याकारणें **'समत्व'**। तोचि **'योग'** हें तत्त्व। नुरे कर्मास कर्मत्व। जया योगीं. ॥ १०९४ ॥ चित्त अर्पूनि ईश्वरीं। तया योगीं कर्म करी। तें बंधक नव्हे परी। तो योग बाणे जरी हें समत्व. ॥ १०९५ ॥ अपेक्षितां कर्मसिद्धी। न थारे ईश्वरीं बुद्धी। निष्कामीं देखे असिद्धी। तरी काम्यकर्म करूं लागे. ॥ १०९६ ॥ यालागीं उभय सम। त्यास साधे योग उत्तम। याकारणें **'योग'** नाम। प्राप्त जालें [१]समत्वासी. ॥ १०९७ ॥ मुख्य तों तोचि योग। कीं ईश्वरीं चित्तसंयोग। या समत्वें नव्हे वियोग। चित्तास ईशचरणाचा. ॥ १०९८ ॥ यालागीं हें **'समत्व'**। योग म्हणावें हें तत्त्व। मुख्य योगाचे योगत्व। कीं चित्त लागे ईश्वरीं. ॥ १०९९ ॥ चित्तास योग ईश्वरीं। त्या योगीं जो कर्म करी। त्यास तें बंध यापरी। कर्म निष्कामही करीना. ॥ ११०० ॥ अन्यथा जैसें सकाम। तैसेंचि बंधक कर्म निष्काम। हें पुढें [२]मेघश्याम। वि[३]शदही बोलेल. ॥ ११०१ ॥ आतां यापुढें उत्तमश्लोक। यालागीं बोले हे दोनी श्लोक। कीं अर्जुनासि कर्मचि एक। मुख्यत्वें वाटलें. ॥ ११०२ ॥ कर्मप्रशंसा फार। आइकिली वारंवार। ब्रह्म जाणावें हा नि[४]र्धार। विसरला. ॥ ११०३ ॥ म्हणुनी ज्ञानाचा [५]वडिवार। कर्म नीच त्याहूनि फार। काम्यकर्म तों नि[६]पट नि:[७]सार। ऐसें बोलतो या श्लोकीं. ॥ ११०४ ॥

[८]दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय!।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः. ॥ ४९ ॥

[९]बुद्धिचैतन्ययोग। यासि म्हणावें **'बुद्धियोग'**। बोलिलों हा तों [१०]कर्म-

१. समानपणास. २. घनश्याम. (कृष्ण.) ३. स्पष्ट. ४. निश्चय. ५. थोरपणा. ६. केवळ. ७. व्यर्थ. ८. तथापि हे धनजया! बुद्धियोगाहून कर्माचरण हें निकृष्ट आहे, यास्तव बुद्धीच्याठायीं कर्माला आश्रय लावून दे. ज्ञानावांचून केवळ फलाच्या हेतूनें कर्म करणारे (पुरुष) कृपण होत. ९. बुद्धीचा आणि चैतन्याचा संयोग. १०. कर्माचरण.

योग । नीच त्याहूनि बहु फार. ॥ ११०५ ॥ अगा! याचिकारणें । तें चैतन्य तुवां विचारणें । तुज रक्षणार तें आत्मपणें । धनंजया! ॥ ११०६ ॥ तें बुद्धीच माजी आहे । परी अगा! धुंडूनि पाहें । म्हणसी लोक कां हे । न विचारिती तयासी? ॥ ११०७ ॥ तरी हे जाले दीन । काम्यकर्मफळभोगाधीन । नेत्र असोनि नेत्रहीन । जाले फळभोगहेतूनें. ॥ ११०८ ॥ परी तूं तसा नको होऊं । कर्मींच वायां नको जाऊं । ज्ञानमार्ग नको गमावूं । भाव हा. ॥ ११०९ ॥ थोर अगा! बुद्धियोग । बहुत नीच कर्मयोग । काम्यकर्मफळभोग । हा तों तुच्छ अत्यंत. ॥ १११० ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । याचें निमित्त पुण्यश्लोक । आइकोत. ॥ ११११ ॥ आतां म्हणसी निष्काम धर्म । ईश्वरीं अर्पितां कर्म । कर्मबंध तुटेल कां ब्रह्म । वळखों सांगतां. ॥ १११२ ॥ तरी ईश्वरास अर्पणें कर्म । तें न साहे काम्यधर्म । ऐसा जेथें असेल नेम । कैंची वार्ता पापकर्म अर्पायाची? ॥१११३॥ वेदोक्तकर्म लौकिककर्म। भगवदर्पणीं 'भागवतधर्म' । परी जरी नसे कामना हें वर्म । भगवदर्पणाचें. ॥ १११४ ॥ सकाम अर्पणें न सोसे । त्यास पापकर्म अर्पिती कैसें। सर्वकर्मार्पणीं ऐसे । हे गूढ भाव. ॥ १११५ ॥ पापफळ लोखंडबेडी । पुण्य सुवर्णशृंखलाजोडी । ते हे शृंखला मात्र न घडी । पुण्य अर्पितां हरिपदीं. ॥ १११६ ॥ आणि त्या भगवदर्पणाहोनि पहिलें । जें पापकर्म असेल जालें । आणि जन्मांतरीं असेल सांचलें । तें न नासे विना ज्ञानें. ॥ १११७ ॥ तैसेंचि नानाजन्मकृत । जें पुण्यही संचित । तेंही ज्ञानें नासे निश्चित । ब्रह्म वळखावें यालागीं. ॥ १११८ ॥ तें नित्य निष्काम अर्पितां हरी । संतुष्ट होऊनि लौकरी । ज्ञान देऊनि संहरी । पुण्य पाप सकळही. ॥ १११९ ॥ एवं जन्मजन्मांतरकृतें । पुण्यें पापें समस्तें । ज्ञानेंचि नासती या निमित्तें । ज्ञान थोर म्हणतो या श्लोकीं. ॥ ११२० ॥

[3]बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

बुद्धीकरूनि युक्त । तो द्विविधही कर्मसंचित । पापपुण्यें दोनी निश्चित । नाशितो जितांचि इहलोकीं. ॥ ११२१ ॥ '[4]बुद्धियुक्त' म्हणजे । स्वयें ज्या बुद्धीस प्रकाशिजे । जीकरितां आपणास अनुभविजे । तीकरूनि युक्त तो

१. सांखळ. २. मागल्या जन्मीं. ३. हे अर्जुना! जो बुद्धियुक्त आहे तो येथें पाप आणि पुण्य या उभयतांपासून मुक्त होतो. ४. जो ज्ञानानें युक्त तो.

ऐसा. ॥ ११२२ ॥ दह्यांत लोणी असे। परी मथन करितांचि दिसे । बुद्धीस अनुभवीं गवसे । जड चैतन्य निवडितां. ॥ ११२३ ॥ काष्ठादियोगाविना । नुसता अग्नि जैसा दिसेना । सत्त्वाविणें अनुभवा येना । आत्मा आपला आपणा. ॥ ११२४ ॥ काष्ठांत अग्नि असे । मंथन करितां प्रगट दिसे। बुद्धीस अनुभवीं गवसे। जड चैतन्य निवडितां. ॥ ११२५ ॥ मथन केल्याविना । तो त्या काष्ठास जाळीना । न जाळितां काष्ठ तो दिसेना । जाळितां दिसे काष्ठयुक्त. ॥११२६॥ बुद्धींत आत्मा असे । तों ते बुद्धीतेंचि न दिसे । दिसे तेव्हां जळतसे । कर्मासहित ते बुद्धी. ॥११२७॥ बुद्धींत कर्माची राहणी। तरीच बुद्धि कर्मानुसारिणी । स्वप्नसृष्टीची खाणी । जे रीती. ॥ ११२८ ॥ जागृतींत नाना प्रकार । बुद्धींत जडती संस्कार । स्वप्नीं कल्पी ते ते प्रकार । यथायोग्य अथवा विपरीत. ॥ ११२९ ॥ चित्त बुद्धि मन अहंकार । एका सत्त्वाचे प्रकार । या चौंचेच स्वप्नविकार । भेद नसे या चौंसी. ॥ ११३० ॥ प्रस्तुतीं बुद्धियुक्त । ज्ञानियास म्हणे भगवंत । ज्यालागीं कर्माचें संचित । स्वप्नदृष्टांतें बुद्धिमाजी. ॥ ११३१ ॥ स्वप्नसृष्टि करणार । तो बुद्धीमधील संस्कार । जागृतींत न दिलें तैसा विस्तार । तीमधील न दिसे कर्माचा. ॥११३२॥ स्वप्नप्रपंच जाला । तो तीचमाजी होता ठेविला । तैसा कर्मभोग आपला । न दिसोनि निघे बुद्धींतुनी. ॥ ११३३ ॥ बुद्धिसाक्षी ईश्वर । तेथेंच कर्माचा प्रसर । जीवास पडला विसर । परमात्मालेश विसरेना. ॥ ११३४ ॥ पूर्वीं अनेक जन्म । सांचलें तें संचितकर्म । कांहीं धर्म, कांहीं अधर्म । जें सुकृत दुष्कृत म्हणवी. ॥११३५॥ प्रस्तुत मनुष्यजन्म । या जन्मीं जें होतें कर्म । तें क्रियमाण धर्माधर्म । देहीं देह पडिजे तों असे. ॥ ११३६ ॥ टाकूनि एक घर । दुजे गृहांत जातां नर । खांदीं घेऊनि परिकर । त्या घरींचा ने जसा. ॥ ११३७ ॥ तैसें देह सोडिजे तोंवरी । क्रियमाण असे देहावरी । प्रायश्चित्त तरी हरी । देह धुतां पापमळ देहाचा. ॥ ११३८ ॥ ऐसें क्रियमाण नूतन । आणि संचित पुरातन । होतां देहावसान । क्रियमाण निघे संचितीं. ॥ ११३९ ॥ संचितांतूनि जगज्जीवन । प्रारब्ध करी नूतन । तें एक देह ज-

---

१. सापडे. २. सत्त्वगुणावांचून. ३. घर्षण. ४. वास्तव्य. ५. अयथार्थ. ६. पापपुण्याचा सांठा, सांचलेलें कर्माचें फल. ७. प्रस्तुतजन्मीं केलेलें कर्म. ८. जिंदगी. ९. नाशी. १०. नवीन. ११. जुनें. १२. देहाचें अवसान (मरण), मृत्यु. १३. रिघे.

न्ममरण । तों वरी भोग तो सुखदुःखाचा. ॥ ११४० ॥ स्वप्न जीवशक्तिकृत । प्रपंच ईश्वरशक्तिरचित । प्रपंचफळ भोगणें निश्चित । प्रारब्धकर्मैं. ॥ ११४१॥ तेव्हां ईश्वरशक्तिकृत । प्रारब्धफळ निश्चित । न टळे भोगिल्याविरहित । शक्ति समर्थाची म्हणोनी. ॥ ११४२ ॥ ज्ञान झालें जरी ।' प्रतिबिंब बिंबैक्य पावे जरी । भोग प्राप्त त्या अवसरीं । प्रतिबिंबोनि बुद्धींत तो भोगी. ॥ ११४३ ॥ अविद्या जरी गेली । आणि विद्या जरी आली । बुद्धि असे तेंचि पहिली । जीमाजि भोक्ता प्रतिबिंब. ॥ ११४४ ॥ तंतु कळतां पट । नाहींच जरी निपट । माती कळतां नाहीं घट । तरी पट घट दीसती. ॥ ११४५ ॥ सर्वगत बुद्धीस कळला । तरी प्रपंच नाहीं गेला । जों संहारकाळ नाहीं आला । असे जों असे स्थितिकाळ. ॥ ११४६ ॥ लटक्या काळें लटकें जग । लटक्या लोहसाधनीं लटका नग । तथापि नग न पावे भंग । मिथ्या लोहशस्त्रावांचुनी. ॥ ११४७ ॥ सोनें साच नग असत्य । तैसीं शस्त्रें मिथ्या लोह सत्य । असत्यें असत्य घडला अनित्य । असत्यें असत्य मोडावें. ॥ ११४८ ॥ मिथ्या सर्प रज्जूवरी । मिथ्या भ्रमें दृष्टि करी । भ्रम जातां दृष्टि हरी । मिथ्या भुजंगा. ॥ ११४९ ॥ घट पट अलंकार । दृष्टी देखेच आकार । अधिष्ठान देखोनि संहार । न करूं शके परकृतांते. ॥ ११५० ॥ एवं प्रपंच कालकृत । ज्ञानियांसही दिसे निश्चित । दृष्टांतेंही उचित । बोलती श्रुतीही ऐसेंची. ॥ ११५१ ॥

श्रुतिः—**'प्रपंचो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः ।**
मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥'

ज्ञान जाल्यावरी । प्रपंच दिसे जरी । काय संशय तरी । कीं तो न निवर्तेच. ॥ ११५२ ॥ अज्ञान दृष्टीस प्रवर्ते । सत्यत्वें प्रपंच वर्ते । ज्ञानीं पाहतां निवर्ते । माती पाहतां घट जैसा. ॥ ११५३ ॥ कीं मायामात्र हें द्वैत । सत्य परमार्थें अद्वैत । घटादि द्वैत मिथ्या निश्चित । परमार्थ सत्य मृत्तिका. ॥ ११५४ ॥ याकारणेंचि श्रुती । घटादि दृष्टांत बोलती । कीं नसोनि मिथ्या दिसती । याहीविषयीं हे श्रुती. ॥ ११५५ ॥ **यथा सोम्यैकेन०** कळतां एक मृत्पिंडगोळ । कळे सकळ मृन्मय भूगोळ । माती खरी इतर कल्लोळ । लटके जैसे समुद्राचे. ॥ ११५६ ॥ या श्रुतीपुढें श्रुती । धातूचेचि दृष्टांत बो-

१. बिंबांत मिळालें. २. वेळी. ३. सर्वव्यापी. ४. अलंकार. ५. खरोखर, तत्त्वतः. ६. तरंग, लाटा.

लती । कीं अधिष्ठान कळतांही दिसती । विवर्त नाना. ॥ ११५७ ॥ प्रपंच जीवन्मुक्ता । दिसे प्रस्तुतीं ज्या बुद्धियुक्ता । भगवद्वाणी वर्णी कीं सुकृत-दुष्कृता । नाशितो म्हणोनी. ॥ ११५८ ॥ तें सुकृतदुष्कृत । क्रियमाण आणि संचित । प्रारब्ध तिसरें जें निश्चित । भोगणें लागे. ॥ ११५९ ॥ परी ज्ञानी सर्वगत । भोग एके देहीं अनुगत । आणि सर्वगतास निश्चित । भोग न घडे. ॥ ११६० ॥ जडास न घडे भोग । घडे चैतन्यास जरी देहयोग । तेंव्हां प्रतिबिंबदेहसंयोग । होतां भोग बोलावा. ॥ ११६१ ॥ तरी अविद्या जातां भोग । आणि बुद्धि प्रतिबिंबयोग । न घडे कीं अविद्यावियोग । होतां प्रतिबिंब कांहींच असेना. ॥ ११६२ ॥ ऐसें संदेहाचें स्थळ । यालागीं हें बोलणें सकळ । कीं कळोनीही ब्रह्म केवळ । घटपटन्यायें जग दिसे. ॥ ११६३ ॥ भोगसाधनें असती । प्रतिबिंबकारणीं ही असे मती । जळीं डळमळी रविबिंबाकृती । तैसा भोगीं प्रतिबिंबांश. ॥ ११६४ ॥ आतां प्रपंच गवसो । प्रतिबिंबांश भोग सोसो, । परी भोग साचा नये दिसों । विद्यायुक्त बुद्धीसी. ॥ ११६५ ॥ भोग तों साचा दिसे । कीं सुखदुःख होतसे, । ज्ञानी जाले तरी कैसे । म्हणतील मिथ्या? ॥ ११६६ ॥ संशयाचा ठाव साचा । परंतु ऐसा विचार याचा । कीं भोग अज्ञानदशेचा । कर्मसंचय देतसे. ॥ ११६७ ॥ ज्या मापें घ्यावें । त्याच मापें उसणें द्यावें । केल्या प्रकारें भोगावें । पूर्वकर्म. ॥ ११६८ ॥ भोगवी समर्थ ईश्वर । भोगी प्रतिबिंब होउनी नर । तेथें बुद्धि ऐसी चतुर । ज्ञानी करी. ॥ ११६९ ॥ कीं कर्म करितां मी कर्ता । त्याचें फळ वाटे मी भोक्ता । कर्म साचें मानिलें तत्त्वता । भोग साचा तरी गमे. ॥ ११७० ॥ हें ईशशक्तीचें बळ । कीं ज्ञानियांसही भोगवी फळ । वस्तुतः पाहतां सकळ । मिथ्या असे. ॥ ११७१ ॥ आतां प्रतिबिंब चिदंश । करूनि बिंबीं प्रवेश । कैसा निघेल हा संदेहलेश । तोही निरसितो. ॥ ११७२ ॥ अति निर्मळ सत्त्व जळ । तमकर्दमीं होय गढूळ । त्यास म्हणावें सुषुप्तिकाळ । बिंबैक्य तेंव्हां प्रतिबिंबा. ॥ ११७३ ॥ गढूळ होतां वारी । प्रतिबिंब न दिसे ते अवसरीं । तेंव्हां बिंबैक्य बोलावें कीं तरी । दिसे पुन्हा निर्मळत्वीं सत्त्वाच्या. ॥ ११७४ ॥ ऐसेंचि बोलती श्रुती । आणि प्रलयींही ऐक्य पावती । उपाधि होतां प्रतिबिंबती । मागुती जळीं उपाधीच्या. ॥ ११७५ ॥ तैसाचि तमाचा चि-

१. भोंवरा. २. दूर करतो. ३. तमोगुण हाच चिखल त्यांत. ४. पाणी. ५. समयीं. ६. सत्त्वगुणाच्या.

खल । तळीं बसतां सत्त्वसलिल[1] । नितळ होतां चिद्भानुमंडळ[2] । जागृतीं मागुतीं प्रतिबिंबे. ॥ ११७६ ॥ गेली जरी अविद्या । आली जरी विद्या । तथापि सत्त्वशक्ति अनाद्या । आहेचि जीवन्मुक्ताची. ॥ ११७७ ॥ प्रतिबिंब जाणे जरी बुद्धी । तथापि काय अज्ञानाची सिद्धी । प्रतिबिंबांशाची समृद्धी । नेणे काय परमेश्वर? ॥ ११७८ ॥ प्रतिबिंबासहित सृष्टी । देखेच सर्वसाक्षीची दृष्टी । ते काय अज्ञानें कष्टी । होते म्हणावीं. ॥ ११७९ ॥ तैसी हेही बुद्धी । तीस तों नाहींच भोगसिद्धी । प्रतिबिंब देखतां असिद्धी । काय तिच्या ज्ञानाची. ॥ ११८० ॥ एवंच दोष कांहीं । प्रारब्धभोगीं दिसत नाहीं । आतां बोलों गोष्टी तेही । जे प्रस्तुत वर्णितां राहिली. ॥ ११८१ ॥ कृष्ण म्हणे बुद्धियुक्त । नासी सुकृतदुष्कृत । त्यांत प्रारब्ध भोगावें निश्चित । तें ऐसें जैसें वर्णिलें. ॥ ११८२ ॥ नासी सुकृता दुष्कृता । तो इहलोकीं देह जितां । सुचवी देह जिता म्हणतां । क्षय प्रारब्धकर्माचा. ॥ ११८३ ॥ कीं जों प्रारब्ध सरे । तोंचि ज्ञानियाचा देह उरे । सरती भोग वाईट बरे । तें इह शब्दें सूचवी. ॥ ११८४ ॥ प्रारब्ध नासी भोगें । संचित क्रियमाण बुद्धियोगें । तिच्या वियोगें पुन्हा संयोगें । नासे संचित क्रियमाण. ॥ ११८५ ॥ काष्ठ आणि अग्नी । वेगळे करावे मथुनी । हा वियोग जाळूं लागे तेथुनी । संयोगें काष्ठास काष्ठयुक्त. ॥ ११८६ ॥ आत्मा बुद्धीमधूनी । निवडावा जेव्हां मथुनी । तों वियोग जाळूं लागे तेथुनी । योग बुद्धीस तो पुरुषबुद्धिसंयुक्त. ॥ ११८७ ॥ बुद्धींत कर्म राहे । स्वप्नहेतु संस्कार जैसा आहे । बुद्धियुक्त आपणा आपण पाहे । तों तों नासे पूर्वकर्म. ॥ ११८८ ॥ एवं बुद्धियुक्त दोनी । सुकृत दुष्कृत नासी म्हणोनी । ज्ञान थोर कर्माहुनी । धनंजया. ॥ ११८९ ॥ जरी अर्पिलें ईश्वरीं । तें हेमबेडी[3] न घडी परी । पापें आणि पूर्वसुकृतें नासती तरी । जरी दे ज्ञान तो ईश. ॥ ११९० ॥ तथापि कर्मचि करावें । तें निष्काम ईश्वरास अर्पावें । तो ज्ञान दे यालागीं भावें । कर्म करीं म्हणे उत्तरार्धीं. ॥ ११९१ ॥

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम्. ॥ ५० ॥

'तस्मात्' त्याकारणें अगा! । म्हणजे ज्ञानाकारणें कर्मयोगा । करीं तेणें जडवियोगा । बुद्धियोगा[4] पावसी. ॥ ११९२ ॥ कर्मयोग तो ऐसे रीती । त्याची सांगतों गुह्यस्थिती । कीं कुशलता करी सुमती । कर्में करितां त्यामाजी. ॥ ११९३ ॥ निश्चित बंध कळे जेथें । तों बंधीं पडेना तेथें । तो कुशल

१. उदक. २. ज्ञानसूर्याचें मंडळ. ३. सोन्याची शखला. ४. बुद्धीचा आत्म्याशीं संयोग.

प्रस्तुतीं एथें। कुशलता ऐसीच. ॥ ११९४ ॥ कर्म केल्याविण । राहे ऐसा आहे कवण । त्या बंधीं न सांपडे आपण । ते कुशलाची कुशळता.॥११९५॥ एक काम्य एक नित्य । नित्यकर्म करावें अगत्य । कीं राजाज्ञा सत्य । नरक न करितां नित्य कर्म. ॥ ११९६ ॥ काम्यकर्में राजमळा । जो विकत घेतो ज्या फळा । तें देती न घेतां गळां । कोणीं न बांधे. ॥ ११९७ ॥ परी तें खातां फळ । वासना रोग होतो प्रबळ । क्रियाधनें तळमळ । कां दाटुनी साधावी. ॥ ११९८ ॥ ईश्वर राजा सार्वभौम । त्याचे हे इंद्रियग्राम । क्षेत्रें शरीरें शेतें सकाम । क्षेत्रज्ञ कृषि करणारे. ॥ ११९९॥ देह क्षेत्रीं शेतकरी । तो राजद्रव्य नेदी जरी । यमधर्म नेऊनि मारी । दंडधर सार्वभौमाचा. ॥ १२०० ॥ आणि जो तीं नित्यकर्में । करी वर्णाश्रमोचित धर्में । त्यास पितृलोक यमधर्में । देइजेतो सुखार्थ. ॥ १२०१ ॥ त्यास आज्ञा पारमेश्वरी । कीं दोनी सफळ या दोंपरी । त्यास वेद ऋषि अधिकारी । दोनी सूचना करावया. ॥१२०२॥ हे राजयाची आज्ञा । ठाउकी वेदां ऋषिसर्वज्ञां । म्हणुनी नित्यकर्में सर्वा क्षेत्रज्ञां । अवश्य करा ते म्हणती. ॥ १२०३ ॥ नित्यकर्में चुके दुःख । न होय नरक होय पितृलोकसुख । परी येणें न चुके आणिक । यावें गर्भवासनरकातें.॥ १२०४ ॥ एवं काम्यकर्म हे कनकबेडी । नित्यकर्महीं तैसी घडी । तेव्हां काय विशेष जोडी । नित्यकर्में करूनिही. ॥ १२०५ ॥ एवं नव्हे बंधन । ईश्वरीं अर्पितां कर्मधन । परी काम्य मानी जगज्जीवन । मोल स्वर्गादि फळभोगाचें.॥१२०६॥ न करितांही कामना । पितृलोक नित्यकर्में जना । तें तों प्रजासन्माना । कारण वस्त्र तांबूल. ॥ १२०७ ॥ तें नित्यकर्म धन । यमधर्मादि अधिकारी जन । पावले देखोनि तांबूल वसन । पितृलोक देती प्रजांसी. ॥ १२०८ ॥ जो पावे राजापासीं । मोक्ष प्राप्त होय त्यासी । परी नित्यकर्म राजधनासी । न देतां दंडीं यमधर्म. ॥ १२०९ ॥ दंड होत असतां। नये राजापासीं जातां । तें सहज रीती फेडितां । ओढोनि नेती पितृलोका. ॥ १२१० ॥ याकारणें राजधन । नित्यकर्में जो जन । राजचरणींच अर्पूनि मन । राजसन्मानींही न ठेवी. ॥ १२११ ॥ तुझ्या सेवेविना । न घें कांहीं जगजीवना । ऐसें म्हणतां करुणाघना । कर्मार्पणीं कृपा उपजेच. ॥ १२१२ ॥ होतां ईश्वराची दया। पाहों न शकती कोणीं तया । नरक पितृलोक भोगावया । न वजाय हे गोष्टी ते

१. कर्म हेंच द्रव्य त्यानें. २. जाति आणि आश्रमाला योग्य अशा धर्मानें. ३. परमेश्वराची. ४. सोन्याची बिडी.

किती ? ॥ १२१३ ॥ गुरुरूपें परमेश्वर । भेटतां पुन्हा गर्भकुहर । स्वप्नीं न दिसे चराचर । तरंग त्याचे तो सिंधू. ॥ १२१४ ॥ जों प्रस्तुतीं बुद्धियुक्त । पूर्वार्धीं वर्णिला जीवन्मुक्त । तदर्थ म्हणतो नित्यमुक्त । कर्म करीं या कुशल-तेनें. ॥ १२१५ ॥ अज्ञानाची विषलता । ज्ञानें छेदावया हे कुशलता । कर्मीं करावी ऐसें बोलता । जाला श्रीकृष्ण या भावें. ॥ १२१६ ॥ सकळही बुद्धि-युक्त । ऐसेंच होती मुक्त । म्हणुनी बोलतो नित्यमुक्त । या श्लोकीं या भावें श्रीकृष्ण. ॥ १२१७ ॥

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छंत्यनामयम्. ॥ ५१ ॥

नित्यकर्में करितांही । फळ होतें जें कांहीं । तें ईश्वरार्पणें होत नाहीं । कृपा होते तयाची. ॥ १२१८ ॥ तें ईश्वरार्पणें कर्मफळ । टाकूनि बुद्धिमंत निर्मळ । बुद्धियुक्त होती केवळ । ते परमपदातें पावती. ॥ १२१९ ॥ पुनरा-वृत्ति चिंतामय । रोग त्यास म्हणजे आमय । तो नसे ऐसें अनामय । ते पदा पावती बुद्धियुक्त. ॥ १२२० ॥ न अर्पितां नित्यकर्म । बंध करी हें गूढ वर्म । तृतीयाध्यायीं सगुणब्रह्म । विशद बोलेल. ॥ १२२१ ॥ त्यावरूनि एथें अर्थ । वाखाणिला तो समर्थ । कीं निष्कामही होय व्यर्थ । काम्यासमान ईश्वरीं न अर्पितां. ॥ १२२२ ॥ कर्मज म्हणजे कर्मफळ । टाकूनि पावती पद केवळ । हें या श्लोकीं बोले घननीळ । हेंच सिद्ध करावया. ॥ १२२३ ॥ काम्य कर्में करूनी । त्याचें फळ टाकुनी । पद ते पावती म्हणोनी । म्हणतां नये. ॥ १२२४ ॥ काम्यकर्मेंचि समूळ । टाकावीं जेव्हां सकळ । तो संन्यास हें मेघनीळ । वचनांबु वर्षेल अष्टादशीं. ॥ १२२५ ॥

'काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥' [अ० १८ श्लो० २.]

काम्यकर्मत्यागास । ज्ञाते बोलती संन्यास । आणि त्याग म्हणती तयास ।

---

१. गुहा. २. विषाची वेल. ३. जे विचारवंत ज्ञानी आहेत ते कर्माच्या फलाची आसक्ति टाकून व जन्मबंधापासून मुक्त होऊन दुःखमुक्त पदाला पावतात. ४. मळरहित. ५. मुक्तीस. ६. पुनः जन्मास येणे. ७. रोग, व्याधि. ८. रोगरहित. ९. स्पष्ट, उघड. १०. घनश्याम. (श्रीकृष्ण.) ११. वाणीचा पाऊस. १२. काम्य कर्माच्या त्यागाला संन्यास असें पंडित म्हण-तात; सर्व कर्माच्या फळावरील आसक्तीचा त्याग यास दुसरे कित्येक पंडित संन्यास म्हणतात.

कीं सकळ कर्मफलें टाकिजे. ॥ १२२६ ॥ हे दोंपरीचे त्याग । एक कर्मचि एक कर्मफलसंयोग । कर्मचि टाकावें त्यातें श्रीरंग । काम्य म्हणे अति स्पष्ट. ॥ १२२७ ॥ आतां सर्वकर्मफलत्याग । तो त्याग निष्कामफलसंयोग । अष्टादशीं हा श्रीरंग । विशद अर्थही बोलेल. ॥ १२२८ ॥ नित्य निष्कामफलत्याग । नव्हे विनाकृष्णार्पणयोग । हें तृतीयाध्यायीं अव्यंग । स्वयें श्रीरंग बोलेल. ॥ १२२९ ॥ कर्मज फळ टाकुनी । परमपदा पावती म्हणोनी । प्रस्तुत श्लोकीं या वचनीं । नित्यकर्मफलत्याग सूचवी. ॥ १२३० ॥ कीं कर्में तरी करिती । फळे तरी टाकिती । ते परमपदा पावती । बुद्धियुक्त. ॥ १२३१ ॥ तेव्हां काम्यें टाकिलीं । नित्यकर्मेंचि आरंभिलीं । फळें त्यांचींही त्यजिलीं । ईश्वरार्पणें. ॥ १२३२ ॥ एवं अवघे अध्याय अठरा । जेथें जेथें कर्मकांडपसारा । बंध नाहीं म्हणतां ईश्वरा । अर्पितां मोक्षहेतु जाणावें. ॥ १२३३ ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त मुमुक्षुलोक । अवलोकोत यापरी. ॥ १२३४ ॥ एक अनादि वासना । दुसरी भोगकामना । उभय लक्षणें मना । सज्जनीं आणावीं. ॥ १२३५ ॥ अन्न मागे क्षुधाक्रांत । त्यास पुसावें कीं अमृत । अपेक्षितें कीं नाहीं चित्त । तो म्हणेल नाहीं म्हणोनी. ॥ १२३६ ॥ तें असाध्य म्हणोनी मन । न करी अमृताचें चिंतन । साध्य यत्नें भोजन । साध्य त्याची अपेक्षा. ॥ १२३७ ॥ सापडे जरी अमृत । पिऊं लागे निश्चित । असाध्य म्हणोनि उचित । यत्न करी अन्नाचा. ॥ १२३८ ॥ साध्य अन्नाची इच्छा मना । ते म्हणावी कामना । अमृताची वासना । झांकली असाध्य म्हणोनी. ॥ १२३९ ॥ तत्रापि जे भोग कानीं । आइकिले त्यांची मनीं । कामना उपजे पुण्येंकरूनी । परलोकीं साध्य परिसतां ॥ १२४० ॥ स्वर्गकामना याग करुनी । देवांगना[1] भोगूं अमृत पिउनी । वेद बोलती याबरुनी । कामना धरिती श्रुतफळीं. ॥ १२४१ ॥ अश्रुफळें[2] या वेगळीं । श्रवणीं पडतां त्याही फळीं । इच्छा उपजे ते वासनाकळी । कामना पुष्प होणार. ॥ १२४२ ॥ एवं श्रुतफळाची कामना । अश्रुतफळाची वासना । दोनी ज्ञानियाच्या मना । न स्पर्शती. ॥ १२४३ ॥ हेचि जीवन्मुक्तदशा । याकारणेंचि गीतोपदेशा । करणें असे हृषीकेशा । अर्जुनालागीं. ॥ १२४४ ॥ तो अर्जुन सभाग्य । या श्रवणा जाला योग्य । हृदयीं जयाच्या वैराग्य । उपजलेंही. ॥ १२४५ ॥ इतकियानेंचि हळहळ । दूर जाली तळमळ । परी मागुती

---

१. अप्सरा. २. ऐकलेलें.

हे मळमळ । होणार बोधावांचुनी. ॥ १२४६ ॥ चिखलामध्यें मासोळी । जळांशें जीवे परी तळमळी । ते टाकावया गंगाजळीं । सजळ घटीं घातली. ॥ १२४७ ॥ चिखलामधूनि निघाली । परी जों गंगा नाहीं पावली । नेणारास नाहीं वाटली । तोंवरी सुखी अत्यंत. ॥ १२४८ ॥ कीं ते सुखी घटजळीं । हे अस्थिर सुखाची कळी । गंगोदकींच हे मासोळी । अत्यंत सुख पावेल. ॥ १२४९ ॥ जालें नाहीं ज्ञान । तोचि सुख पावे अर्जुन । आइकोनि हें कृष्णवचन । या न्यायें. ॥ १२५० ॥ तों हांसोनि उत्तमश्लोक । करूनि लव कृपावलोक । अर्जुनाप्रति हा श्लोक । बोलतो. ॥ १२५१ ॥

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति, ।
तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च. ॥ ५२ ॥

आइकोनि आमुच्या वचना । सुखी जालासि अर्जुना ! । कांहींच नलगे ऐसें मना । वाटलें तुझ्या वाटतें. ॥ १२५२ ॥ परी हें काय सुख मानिसी । सुख तें पुढें पावसी । जेव्हां अज्ञानमोहडोहासी । बुद्धि तुझी तरेल. ॥ १२५३ ॥ प्रथम मोह हा अविवेक । कीं देह आत्मा वाटे एक । वेगळेपणें व्यतिरेक । आधीं कळावा दोहींचा. ॥ १२५४ ॥ हा एक मोह गेला । तों दुसरा मोह आहे उरला । कीं आत्मा रज्जू तोचि टाकिला । वेगळा देह म्हणोनी. ॥ १२५५ ॥ तोही मोह निरसे । अलंकारीं हेम समरसे । तैसा चराचरीं गवसे । आत्मा जेव्हां ! ॥ १२५६ ॥ आइकोनि गुरूची वाचा । हा गहन समुद्र मोहाचा । बुद्धि तुझी तरेल साचा । तेव्हां आनंद पावसी. ॥ १२५७ ॥ तेव्हां श्रुतफळाची कामना । अश्रुतफळाची वासना । टाकोनि बुद्धि तुझी अर्जुना । निवळ वैराग्य पावेल. ॥ १२५८ ॥ वाटे आतांच नलगे फळ । परी हें होणार चंचळ । पावसी पद हे बुद्धि निश्चळ । होतां म्हणतो या श्लोकीं. ॥ १२५९ ॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि. ॥ ५३ ॥

अर्जुना ! नाना फळश्रुती । आइकोनियां तुझी मती । धांवे ज्या त्या फ-

---

१. मासा. २. हे अर्जुना ! जेव्हा तुझी बुद्धि मोहकालुष्यास तरून जाईल, तेव्हां तूं श्रोतव्य आणि श्रुत यांजविषयीं विरक्ति पावसील. ३. एकरस होतें, दिसतें. ४. वेदांतील वचनांनीं विक्षिप्त झालेली तुझी बुद्धि जेव्हां निश्चल होऊन समाधीच्या ठिकाणी स्थिर होईल, तेव्हां तुला योगप्राप्ति होईल.

ळाप्रती । होती ऐसी. ॥ १२६० ॥ ते या श्रवणें वळली । वाटे नाहीं खवळली । परी अद्यापि नाहीं निवळली । सत्य जाण. ॥ १२६१ ॥ हे पुढें जेव्हां निश्चळ । राहेल अचळ । समाधींत राहतां केवळ । योग तेव्हां पावसी. ॥ १२६२ ॥ आधीं होईल निश्चळ । मग समाधींत अचळ । तेव्हां म्हणे योग केवळ । पावसी याचा अर्थ हा. ॥ १२६३ ॥ आइकोनि नाना फळ । आधीं होती व्याकुळ । ते आतां जाली निर्मळ । वचनें आमुच्या. ॥ १२६४ ॥ हें पुराण वैराग्य । स्वहित तत्काळ वाटे योग्य । परी जो थोर सभाग्य । हें बुद्धि त्याची न विसरे. ॥ १२६५ ॥ ऐसी तुझी बुद्धी । धरूनि हे विवेकाची समृद्धी । राहेल निश्चळ तई सिद्धी । जाली जाण या श्रवणाची. ॥ १२६६ ॥ मग ते आत्मबोधीं । एकाग्रता बुद्धि साधी । यांस म्हणावें समाधी । अचळ समाधींत त्या होय. ॥ १२६७ ॥ आत्मसमाधींत बुद्धी । पावे जेव्हां अचळत्वसिद्धी । तेव्हां पावसी योगसमृद्धी । कर्मे नासती ज्या योगीं. ॥ १२६८ ॥ याहोनि पूर्वी बुद्धियुक्त । बोलिलों कीं नाशी सुकृतदुष्कृत । तो योग पावसी निश्चित । तत्त्वीं होतां स्थिरबुद्धी. ॥ १२६९ ॥ समाधि आणि योग । एक परी नासावया कर्मयोग । कर्तृत्वादि वियोग । कर्मी पाहणें हें एक. ॥१२७०॥ कीं आत्मज्ञानी आधीं । एकाग्रता स्वरूपीं साधी । ते सविकल्प निर्विकल्प समाधी । ज्ञानसिद्धि या नांवें. ॥ १२७१ ॥ मग तो नित्य समाधिस्थ । अकर्ता करोनि कर्मे समस्त । नाशी पूर्वील सुकृत दुष्कृत । [1]समाधीवरील हा योग. ॥ १२७२ ॥ पूर्वी वर्णिला जीवन्मुक्त । कीं जिता देह सुकृत दुष्कृत । नाशी तो योग निश्चित । समाधिअवस्था भेदची. ॥ १२७३ ॥ एवं समाधींत स्थिरबुद्धी । त्यास स्थितप्रज्ञतासिद्धी । त्याची वर्तण्याची प्रसिद्धी । ते योगशब्दें जाणावी. ॥ १२७४ ॥ कीं हें श्रीकृष्णवचन । आइकोनियां अर्जुन । ऐसाच करीतसे प्रश्न । स्थितप्रज्ञाविषयीं. ॥ १२७५ ॥

अर्जुन उवाच—**[2]स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।**
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम्. ॥ ५४ ॥

प्रज्ञा म्हणजे बुद्धी । जिला समाधींत [3]स्थिरत्वसिद्धि । ते ज्याची तयास समृद्धी । स्थितप्रज्ञतेची. ॥ १२७६ ॥ त्यास प्रपंच भगवद्रूप । अलंकारीं हे-

---

१. आत्मरूपीं एकाग्रता. २. हे केशवा! मनुष्याची बुद्धि स्थिर झाली आणि समाधान पावली म्हणजे काय? स्थितप्रज्ञ मनुष्याचें बोलणें, बसणें, चालणें कसकसें असतें? ३. स्थैर्य.

मत्स्वरूप । इंद्रियदृष्टीं थिजलें तूप । रैसनेस तेथें न रसभंग. ॥ १२७७ ॥ हा समाधीस विकल्प । विकल्पीं नुसतें निर्विकल्प । हें परोक्षरीतीं स्वल्प । अनुभव नसोनिही समजला. ॥ १२७८ ॥ ऐसा नित्य समाधिस्थ । जो बुद्धियुक्त नाशी सुकृतदुष्कृत । देह धरूनि वर्ते कीं निश्चित । हेंही अर्जुनें आइकिलें. ॥ १२७९ ॥ म्हणुनी म्हणतो केशवा । स्थितप्रज्ञ ऐसा माधवा ! । जो नित्य समाधिस्थ यादवा ! । बोलिलासी. ॥ १२८० ॥ अजी ! त्याचीं जीं लक्षणें । तीं सांगावीं कमलेक्षणें । तो काय बोले संभाषणें । तींही वदावीं. ॥ १२८१ ॥ तो असतो काय करुनी । तो वर्ततो काय म्हणूनी । हें स्वमुखें निगैमवचनीं । केशवा ! स्वामि ! वदावें. ॥ १२८२ ॥ शाहणें होय लेंकरूं । लागे समस्त प्रश्न करूं । तें प्रेम न सकती सांवरूं । मायबापें. ॥ १२८३ ॥ तैसा एथूनि अर्जुन । करूं लागला अँध्यात्मप्रश्न । सुखावलें अत्यंत मन । जगद्गुरूचें परिसतां. ॥ १२८४ ॥ कीं मुख पसरी पिलूं । माय लागे चारा घालूं । तैसा कृपेनें लागला उकलूं । प्रश्न एथूनि भगवंत. ॥ १२८५ ॥ आधीं श्रीकमलेक्षण । सांगतो त्याचीं लक्षणें । उत्तर देतो विचक्षण । प्रथम प्रश्नाचें. ॥ १२८६ ॥

श्रीभगवानुवाच—प्रेंजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ ! मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते. ॥ ५५ ॥

पार्था ! प्रथम वैराग्य । ज्यास तो ज्ञानायोग्य । त्यांत वेगळा सभाग्य । स्थिंतप्रज्ञ होतो. ॥ १२८७ ॥ मन धांवे विपयांवरी । श्रवणबळें ज्ञानी आवरी । मन ऐसें सांवरी । तो सैंाधक, परि नव्हे स्थिंतप्रज्ञ. ॥ १२८८ ॥ मनीं ज्या ज्या कामना । तो ओकिला ओक वाटे मना । जों ज्ञानी ऐसा होईना । तों न म्हणवे स्थितप्रज्ञ. ॥ १२८९ ॥ जे जे मनीं कामना होते । जेव्हां टाकी सकळही ते । अगा ! पार्था ! तेव्हां येते । स्थितप्रज्ञता. ॥ १२९० ॥ परंतु टाकणें सर्वकाम । हे गोष्टीचेंचि नव्हे काम । कीं मनें सुखाचें धाम । विषय मानिलें. ॥ १२९१ ॥ दुःख मेरूसमान । सुख मोहरीसमही मन । विषयांत

१. जिव्हेला. २. समाधीत स्थिर बुद्धि ज्याची. ३. वेदवाणीनें. ४. ब्रह्मज्ञानविषयक प्रश्न. ५. हे अर्जुना ! जेव्हा जो कोणी सर्व मनांत येणाऱ्या कामातें सोडतो आणि आपल्याच ठायी आत्मत्वेकरून संतुष्ट असतो तेव्हां त्यास स्थितप्रज्ञ असे पंडित म्हणतात. ६. समाधीत ज्याची स्थिर बुद्धि असा. ७. त्याला 'साधक' असें म्हणावें. ८. 'स्थितप्रज्ञ' कोण नव्हे हें व्यतिरेकानें दर्शविलें आहे.

पावे तें जीवन । मानूनि ऐसें. ॥ १२९२ ॥ चिखलामाजी मासोळी । जरी दुःखें तळमळी । ते टाकितां शुष्क स्थळी । वांचेचि ना. ॥ १२९३ ॥ नाकीं तोंडीं केवळ । चिखल त्यानें करी तळमळ । तथापि लवलेश जें जळ । जीवन मत्स्यास तें वाटे. ॥ १२९४ ॥ ते टाकितां गंगाजळीं । नाठवी चिखल मासोळी । ब्रह्मानंदीं केवळीं । विषय नाठवी मन ऐसें. ॥ १२९५ ॥ यालागीं सर्व कामना । टाकूनि आत्मत्वीं मना । लावी संतुष्ट राहे अर्जुना! । 'स्थितप्रज्ञ' तेव्हां बोलिजे.॥१२९६॥ हें सिद्धाचें सहज लक्षण । साधकें ऐसें क्षण क्षण । वैराग्य धरूनि आत्मपण । लक्षूनि तृप्ति मानावी. ॥ १२९७ ॥ या भावें म्हणे यदुवीर । कीं मनांतील काम अवघे नर । टाकूनि आत्मत्वीं निरंतर । संतुष्ट राहे जेधवां. ॥ १२९८ ॥ तेधवां स्थितप्रज्ञ तो । अगा! पार्था! म्हणिजेतो । याहूनि पूर्वी असतो । साधक होऊनि सिद्धीचा. ॥ १२९९ ॥ तत्त्वज्ञ होऊनि ज्यास । वैराग्य आणि अभ्यास । दोनी नसती तयास । दुर्लभ हे स्थितप्रज्ञता. ॥ १३०० ॥ वैराग्य हृदयीं धरावें । मन आत्मत्वीं स्थिर करावे । विषय स्मरतां आवरावें । वैराग्यें आणि अभ्यासें. ॥ १३०१ ॥ जेव्हां या यत्नाविण । बुद्धि स्वरूपीं स्थिरपण । पावे तेव्हां तो आपण । स्थितप्रज्ञ सिद्ध बोलावा. ॥ १३०२ ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त पुण्यश्लोक । आइकोत. ॥ १३०३ ॥ विचाराच्या बळें काम । सर्व टाकील निष्काम । आत्मस्वरूपीं आत्माराम । स्थितप्रज्ञ करूं शके. ॥ १३०४ ॥ हे [1]यत्नसाध्य गोष्टी दिसते । परी प्रारब्धाची [2]तनु असते । भोगितो आले भोग ते । दुःखी सुखी होऊनियां. ॥ १३०५ ॥ दुःख तें घाबरेंचि करी । [3]स्पृहा उपजवी सुख अंतरीं । कीं ऐसेंचि सुख हो तरी । स्थितप्रज्ञ तेव्हां तो कैसा. ॥ १३०६ ॥ ऐसें म्हणेल पार्थ । हें जाणोनि यदर्थ । बोले सर्वज्ञ समर्थ । हा श्लोक. ॥ १३०७ ॥

[4]दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते. ॥ ५६ ॥

नव्हे घाबिरा दुःखीं । स्पृहा न धरी जाल्या सुखीं । विषयप्रीति भय आ-

---

१. यत्नानें साधलेली. २. देह. ३. इच्छा. ४. दुःखामध्यें ज्याचें मन उद्विग्न होत नाही, सुखाविषयींची ज्याची इच्छा गेली आहे, आवड, भय, क्रोध ही ज्याची निवृत्त झालीं आहेत, त्या विवेकी मनुष्याला स्थिरधी (स्थितप्रज्ञ) म्हणतात.

णखी । क्रोधही नसे जयाला. ॥ १३०८ ॥ तो स्थितप्रज्ञ म्हणोनी । बोलिजेतो मुनी । कीं तो मुनी मननेंकरूनी । विचारें ऐसा सिद्ध जाला. ॥१३०९॥ युक्तिदृष्टांतेंकरूनी । विचार सिद्ध करी मनीं । हें मनन जाणे तो **'मुनी'** । हे साधकदशा सिद्धाची. ॥ १३१० ॥ आत्मा कळला व्यापक । तेव्हां जीव ईश्वर दोघे एक । प्रतिबिंबासि वेगळीक । नसे बिंबीं हें देखे. ॥ १३११ ॥ भोगोनि अज्ञानें दुःख । ज्ञानीं पावला आत्मसुख । विश्रांति पावतां आणिक । तत्त्व गोष्टीचें समजला. ॥ १३१२ ॥ कीं ईश्वर ब्रह्म सगुण । दुःख भोगितां प्रतिबिंबपणें । बिंबैक्य आपलें आपण । पावोनि पावतो निजानंद. ॥ १३१३ ॥ राजा दाटूनि वनांत । पारधींत होतो श्रांत । क्लेशी क्षुधातृषाक्रांत । दाटूनि होतो. ॥ १३१४ ॥ परतोनि येतां गृहा । श्रमपरिहारीं सुख महा । पावतो कीं उपचार हा । सुखतर पूर्विल्याहूनिही. ॥ १३१५ ॥ तेचि शीतळ छाया । पूर्वीं ऐसी सुखी काया । न करी उष्ण श्रम हराया । सुखस्पर्श जैसी होतसे. ॥ १३१६ ॥ इत्यादि राजोपचार । पहिल्याहूनि सुख फार । देती ऐसें सुख अपार । जीवन्मुक्तत्वीं ईश्वरा. ॥ १३१७ ॥ ऐशा युक्तीचें मनन । करी ज्या मुनीचें मन । तें कां होय उद्विग्न । दुःख भोगितां? ॥ १३१८ ॥ नाशवंत दुःखाचें स्मरण । तों नित्य सुखाचें स्फुरण । त्याचें घाबरें अंतःकरण । होय कां? ॥ १३१९ ॥ ऐसी सुखींही स्पृहा । कां मननसंपन्न मानील हा । कीं कंडू खाजवितां देहा । सुख तैसें विषयांत. ॥ १३२० ॥ अर्जुना! वैश्यवृत्ति । करितां स्वल्पही धनप्राप्ति । इच्छुनि जातां सांतेप्रति । न गुंते गृही गृहसुखा. ॥ १३२१ ॥ स्त्री वाढी मिष्टान्न । परी याचें सांतेंत फिरे मन । तरुणी दे आलिंगन । मन याचें सांतेंत. ॥ १३२२ ॥ कामी कराया स्त्रीसंग । जातां इतर भोगप्रसंग । आड आले तरी अंतरंग । न धरी स्पृहा तयांची. ॥ १३२३ ॥ दरिद्री जाला राजा । पहिल्या वाकळेच्या सेजा । स्पृहा न देती त्या महाराजा । कदाचित प्राप्त होतांही. ॥ १३२४ ॥ इत्यादि दृष्टांत कोटी । श्रीकृष्ण धरूनि पोटीं । म्हणे अगा! **किरीटी!** । सुखीं न धरी तो स्पृहा. ॥ १३२५ ॥ कीं विषयीं अनुराग । न इच्छी कांहीं भोग ।

---

१. आत्मानंद, ब्रह्मानंद. २. दमलेला. ३. इच्छा. ४. मुनी. ५. उपजीविका. ६. जत्रा, मेळा, बाजार. ७. कामुक. ८. अंतःकरण. ९. जीर्ण वस्त्राच्या. १०. आवड.

कीं खरूज खाजवणें रोग । कां अंसोसी निरोगिया असेल ? ॥ १३२६ ॥ निरोगीही देह । क्वचित् खाजवितां स्नेह । न धरी तैसा निःसंदेह । विषयसुखीं सुख तो न मानी. ॥ १३२७ ॥ वीतरागशब्दें स्पृहा । सुख भोगितांही न धरीच हा । दुःख प्राप्त होतां देहा । नव्हे घाबरा निर्भय. ॥ १३२८ ॥ देह लटिका हा निश्चय । तों पडला तरी न मानी भय । तो दुःखी उद्विग्न होय काय । हें निर्भयशब्दें सूचवी. ॥ १३२९ ॥ क्रोध घाबरेपणें । कीं स्पृहेच्याही गुणें । हा दोहींरहित आपण । क्रोध नसे यास्तव. ॥ १३३० ॥ दुःखीं नव्हे घाबरा । सुखीं स्पृहा न ज्या धीरा । तो क्रोधी नसे पांडुकुमारा ! । याचि-लागीं. ॥ १३३१ ॥ हे सिद्धाचे सहज गुण । साधकें व्हावें मननंनिपुण । दुःखीं सुखीं ऐसें आपण । असावें भावार्थ हा पोटीं. ॥ १३३२ ॥ एवं सर्व-काम त्यागी । संतुष्ट जो निजात्मयोगीं । निर्भय अक्रोध वीतरागी । सम सुख-दुःखीं '**स्थितप्रज्ञ.**' ॥ १३३३ ॥ '**स्थितप्रज्ञ**' तो कैसा । म्हणूनि पुशिलें तरी तो ऐसा । प्रथम प्रश्नोत्तरठसा । बसला मनीं **पार्थाच्या.** ॥ १३३४ ॥ प्रश्न दुसरा **धनंजय** । करी कीं तो बोले काय । याचें उत्तर **अव्यय** । देत असे आतां या श्लोकीं. ॥ १३३५ ॥

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनंदति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता. ॥ ५७ ॥

अगा ! प्रयोजनाविणें । काय घडे बोलणें । आतां अहंता ममता गुणें । मीं माझें म्हणावें. ॥ १३३६ ॥ तरी देहीं नसे अहंता । त्यास कैंची अन्यत्र ममता । स्नेहपाश नसे चित्ता । जो कांहीं दाटूनि बोलवी. ॥ १३३७ ॥ स्व-

---

१. उत्कठा. २. शंकराचार्यांच्या 'विवेकचूडामणि' नामक प्रकरणांत स्थितप्रज्ञ पुरुषाविषयी पुढील विवेचन आढळतेः—'स्थितप्रज्ञो यतिरयं यः सदानंदमश्नुते । ब्रह्मण्येव विलीनात्मा निर्विकारो विनिष्क्रियः ॥ ४२९ ॥ ब्रह्मात्मनोः शोधितयोरेकभावावगाहिनी । निर्विकल्पी च चिन्मात्रा वृत्तिः प्रज्ञेति कथ्यते ॥ ४३० ॥ सुस्थितासौ भवेद्यस्य '**स्थितिप्रज्ञः**' स उच्यते ।' म्हणजे—जो सदानद सेवितो, ज्याचा आत्मा ब्रह्माच्या ठिकाणीं लीन झाला आहे. जो विकारशून्य आणि क्रियाशून्य झाला आहे तो यति स्थितप्रज्ञ आहे. ब्रह्म आणि आत्मा याचें सशोधन करून एकभावाचे सेवन करणारी आणि विकल्पशून्य असणारी जी चिन्मात्रा वृत्ति तिला प्रज्ञा असें म्हणतात. ही प्रज्ञा ज्याची सुस्थित झाली आहे, तो स्थितप्रज्ञ समजावा. ३. जो कोठेंही आसक्ति ठेवीत नाहीं, शुभ प्राप्त झालें असतां तळमळ करीत नाही, त्याची प्रज्ञा (बुद्धि) प्रतिष्ठित (स्थिर) झाली असें समजावें.

देह पुत्र कलत्र । स्नेह न धरी सर्वत्र । तो कां बोलेल चित्र विचित्र । शब्द लोकांसारिखे. ॥ १३३८ ॥ कीं सुखाची असे स्पृहा । तरी कांहीं बरें वाटतां देहा । बोलोंच लागे उत्तर हां । नावरे सर्वथा. ॥ १३३९ ॥ कीं दुःख न हो हे जपणी । जरी असे अंतःकरणीं । तरी अनुभवं होतां वाणी ।[2] बोलोंच लागे. ॥ १३४० ॥ जो प्राप्त होतां शुभ । संतुष्ट नव्हे मानूनि लाभ । स्वसुखीं सर्वदा स्वयंभ । तो काय बोलेल कोणाशीं? ॥ १३४१ ॥ जो अशुभासही भोगुनी । हें वाईट हे तें म्हणोनी । द्वेष न करी कीं वाईट न मानी । तो काय बोलेल कोणाशीं? ॥ १३४२ ॥ न हर्षे जो शुभ पावतां । वाईट न मानी अशुभ होतां । त्याचीच प्रज्ञा प्रतिष्ठिता । जाली पावली जे स्थैर्य. ॥ १३४३ ॥ भाव ऐसा निघाला । कीं जो ऐसा नाही जाला । तो तो साधक बोलिला । साधन करावें त्या नरे. ॥ १३४४ ॥ सर्वत्र टाकावा स्नेह । साक्षित्वे पारका पाहवा देह । स्त्री पुत्र धन गेह । स्वप्न पहावे जागरी. ॥ १३४५ ॥ प्रारब्धे देह गेह । न सुटे परी त्यजावा स्नेह । स्वरूपीं जागे त्यास मोह । स्वप्न न करी स्वप्नदृष्टीनें. ॥ १३४६ ॥ आत्मा स्वये अतींद्रिय । स्वप्नसृष्टि देहेंद्रिय । स्वरूपी जागा हा निश्चय । धरिनां स्नेह कवणाचा. ॥ १३४७ ॥ सुखदुःखांस रूपे दोनी । त्यांत जे ममतेकरूनी । स्त्रीपुत्रदुःखे दुःखी म्हणोनी । न मानूं शके आपणा. ॥ १३४८ ॥ जरी कळला विवेक । तरी देहास सुखदुःख । होतां दिसेच मुख । देहात्मतेचे. ॥ १३४९ ॥ नरी हें प्रारब्धऋण । जैसें घेतले तैसे उत्तीर्ण । होता देहात्मपण । प्रारब्धबळे वाढतें. ॥ १३५० ॥ जीवन्मुक्तिपदा । विघ्न करी हे आपदा । परंतु विवेकाची संपदा । मेळवूनि पद तें पावावे. ॥ १३५१ ॥ ऋणी याचें ऋण । फेडावे भलत्या गुणे । सिंहासनारूढ आपण । होऊनि कां न फेडावे? ॥ १३५२ ॥ दुःखीं न मानितां दुःख । सुखी न मानिता सुख । दृष्टीस देहात्मतेचे मुख । पडले तरी ते बाधीना. ॥ १३५३ ॥ स्थितप्रज्ञत्वसिंहासनी । साम्राज्यपदीं बैसोनी । प्रारब्धऋणापासूनी । मुक्त न व्हावे का सुखें?

---

१. स्त्री. २. तो कोणापाशीं बोलणार नाही—असे अपेक्षित उत्तर आहे. ३. ब्रह्मवेत्त्या पुरुषाला प्रियाप्रिय अथवा शुभाशुभ याचा स्पर्शच होत नाही असे '**विवेकचूडामणि**' प्रकरणात **शंकराचार्य** सागतात:—'अशरीर सदा सतामिम ब्रह्मविद क्वचित् । प्रियाप्रिये न स्पृशतस्तथैव च शुभाशुभम् ॥ ५४८ ॥' ४. बुद्धि. ५. अढळ. ६. घर. ७. इंद्रियास अगोचर. ८. देह आणि इंद्रिये. ९. आत्मस्वरूपीं. १०. देहास आत्मा समजणे. ११. दुःख. १२. निष्कंटक राज्य.

॥ १३५४ ॥ या सुखास न म्हणावें सुख । या दुःखास न म्हणावें दुःख । त्यक्त-स्नेहास[1] आणिक । बोलणें उरलें तें काय? ॥ १३५५ ॥ ऐशा विवेकें नर ऐसा । साधकही होय सरसा । साधक म्हणावा कैसा । स्थितप्रज्ञही तो मग होय. ॥ १३५६ ॥ तो कांहींच नाहीं बोलत । असे स्वानंदें डोलत । उपदेश हरिकथा तों निश्चित । नव्हे बोली प्रपंचाची. ॥ १३५७ ॥ शुक स्थितप्रज्ञ भागवत[2] । सांगे **श्रीमद्भागवत** । ब्रह्मोपदेश हरिचरित । हरिभक्तचरित्रें ज्यामध्यें. ॥ १३५८ ॥ ज्यांत अवतारमाला । नवरस श्रीकृष्णलीला । रास-क्रीडा गोपाळकाला । ज्यामध्यें. ॥ १३५९ ॥ ऐसे स्थितप्रज्ञ योगी । होऊनि गेले नाना जगीं । न चाळिती वाणी उगी । उपदेश हरिकथा न वर्णितां. ॥ १३६० ॥ न बोलायाचें स्थळ । तें तेंच निवडी मेघनीळ[3] । कीं सर्वत्र स्नेह अचळ । वाणी ज्याची शुभाशुभीं. ॥ १३६१ ॥ इत्यादि गहन भाव । सुचवूनि बोले देव । आतां तृतीय प्रश्नीं स्वयमेव । तोचि उत्तर देतसे. ॥ १३६२ ॥ काय करूनि असतो । जो **स्थितप्रज्ञ** म्हणावा तो । उत्तर[4] याचें आतां देतो । या श्लोकीं. ॥ १३६३ ॥

यदा[5] संहरते चायं कूर्मोऽगानीव सर्वशः ।
इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता. ॥ ५८ ॥

अनायासें भोग करी । अनायासेंचि आवरी । स्थितप्रज्ञ ऐशा परी । असतो अर्जुना! ॥ १३६४ ॥ येविषयीं दृष्टांत । स्वमुखें बोले **रमाकांत** । सिद्ध साधक सिद्धांत । सुचवूनि बोले. ॥ १३६५ ॥ कीं जेव्हां इंद्रियांतें । भोगितां सकळ विषयांतें । आवरी जैसा निजांगातें । कांसव जलचर. ॥ १३६६ ॥ क्षणांत बाहेर काढी । क्षणांत आंत ओढी । काढाओढींत न पडे गाढी । काढी ओढी अनायासें. ॥ १३६७ ॥ भोगिल्याविणें नव्हे क्षय । प्रारब्धाचा हा निश्चय । विनायत्न प्राप्त विषय । त्या भोगीं इंद्रियें वर्तवी. ॥ १३६८ ॥ चेंडू भूमीवरी पडे । तो भूमि स्पर्शतां उडे । परी त्या भूमीस न जडे । मृत्पिंड जैसा. ॥ १३६९ ॥ विषयभूमि स्पर्शोनी । मन उडे चिद्गगनीं[6] । अज्ञमन मृ-

---

१. ज्यानें स्नेह सोडिला त्यास. २. भगवद्भक्त. ३. घननील, श्रीकृष्ण. ४. पुढें ओंवी ९६ पहा. ५. जसा कांसव आपलीं अंगें सर्व बाजूंनीं आंत सहज आंवरतो, तसा जेव्हां हा (यति) इंद्रियांस इंद्रियार्थापासून आंवरून धरतो, तेव्हां त्याची प्रज्ञा (बुद्धि) प्रतिष्ठित (स्थिर) झाली असें समजावें. ६. चैतन्यरूप आकाशांत.

र्पिंड होऊनी । विषयभूमीतें जडतसे. ॥ १३७० ॥ चिखलाचा गोळा पडे । तो भूमीस लागोनि जडे । परतोनि पडतांही न उंच चढे । मन तैसें अज्ञाचें. ॥ १३७१ ॥ स्थितप्रज्ञाचे दृष्टी । विषय नाहींच परी अदृष्टीं । भोगणें तेथें न होतां कष्टी । इंद्रियें वर्तवी अनायासें. ॥ १३७२ ॥ 'भोग भोगितांचि दिसती । मग जाणो इंद्रियेंच नसती । कीं भोगवासनेची वस्ती' । इंद्रियांत त्याच्या असेना. ॥ १३७३ ॥ रजोगुणाचें तें इंद्रिय । रजोगुणच वासनामय । वासनेविण इंद्रियनिश्चय । घडेचि नां. ॥ १३७४ ॥ विषय इंद्रियें सकळ । प्रपंच दिसे ब्रह्म केवळ । त्यास [1]इंद्रियग्राम ओंगळ । दिसे कैंचा? ॥ १३७५ ॥ कांसव आंगें आवरी । नसतींच जाणों तोंवरी । आणि कांहींच न करी । श्रम आंगें आंवरितां. ॥ १३७६ ॥ कामनेनें विषय । टाकिती त्यांचे दृढनिश्चय । विषय भोगितां [2]इंद्रिय । न निघे कधीं. ॥ १३७७ ॥ आपणास जन्मांतरीं । राज्यपद लाधावें हें अंतरीं । म्हणूनि भोग न करी । विषयांचे. ॥१३७८॥ ब्रह्मर्षी ऋषीश्वरी । न म्हणतां तपश्चर्या करी । अतिप्रयत्नें चित्त हरी । मेनका विश्वामित्राचें. ॥ १३७९ ॥ इंद्रियां भोगीं प्रवृत्ति । न घडतां मेनका चित्तवृत्ति । हरितां तींच नावरती । विश्वामित्रा. ॥ १३८० ॥ आटोपूं शकता इंद्रियें । तरी कां होता कुतरा स्वयें । प्रवृत्ति निवृत्ति ही निश्चयें । नसे सकामा स्वाधीन इंद्रियांची. ॥ १३८१ ॥ अनादि मायाविलास । [3]श्वान करी विश्वामित्रास । 'श्वानमैथुनन्याय' ज्यास । घडोनि आला. ॥ १३८२ ॥ असोनि मैथुनवासना । सदा न करवे श्वाना । कालविशेपें घडतां निघेना । शिश्न योनीबाहेरी. ॥ १३८३ ॥ स्वस्त्री तरुण सुंदरी । टाकूनि धनार्थ देशांतरीं । कुरूप [4]पुंश्चलीसंग करी । न सोडी सोसूनि दंडही. ॥ १३८४ ॥ स्वस्त्रीशीं रतिप्रवृत्ती ।

---

१. सर्व इंद्रियें, इंद्रियगण. २. इंद्रियजय करणें फार कठिण आहे व तो बुद्धि स्थिर होण्यास अवश्य आहे. बुद्धि स्थिर राहण्यास मनोनिग्रह आणि इंद्रियजय ही दोन साधने आहेत. परंतु मन फार चंचल आहे, त्याचे आकलन करणे वायूप्रमाणें दुष्कर आहे. पंचदशी ग्रथांत एक वचन आहे:—अप्यब्धिपानान्महतः सुमेरून्मूलनादपि । अपि वह्न्यशनात्साधो विषमश्चित्तनिग्रहः ॥ १२१ ॥ [तृप्तिदीप ७ म प्रकरण.] याचा भावार्थ:—समुद्राचें पान करवेल, मेरुपर्वत उल्लंघितां येईल, अग्नि भक्षण करवेल, पण या सर्वांहीपेक्षां चित्तनिग्रह करणे कठिण आहे. या श्लोकावरून मनोनिग्रहाचें दुष्करत्व लक्षांत येईल. मनोनिग्रहाप्रमाणें इंद्रियनिग्रहही दुष्करच आहे. परंतु हे दोन्ही साध्य असले म्हणजे पुरुषाची बुद्धि स्थिर असण्यास प्रत्यवाय नाही. [सरलार्थबोधिनी गीता—पृ० ४१५.] ३. कुत्रा. ४. व्यभिचारिणीशीं संयोग.

धनाशा बद्ध करूं न शकती । परदारगमननिवृत्ती । ती तों स्वाधीन नसेची. ॥ १३८५ ॥ विषय प्राप्त जो न्यायें । आणि अनायासें स्वयें । तें प्रारब्ध मानूनि इंद्रियें । वर्तवी स्थितप्रज्ञ. ॥ १३८६ ॥ वासनारहित अंतःकरण । त्यास कां घडे यत्न करणें? । असोनि न दिसे इंद्रियगण । आवृतें कूर्मांगें जे रीती. ॥ १३८७ ॥ हें सिद्धांचें लक्षण । साधकें होऊनि विचक्षण । कंडू इंद्रियांची क्षण । सोसूनि स्वरूपीं चित्त द्यावें. ॥ १३८८ ॥ नाहींत विषय, नाहींत इंद्रियें, । अवघा आत्मा आहे स्वयें । 'जळीं तरंग' या न्यायें । आत्मयांत विश्व स्मरावें. ॥ १३८९ ॥ क्षत खाजवितां सुख । परी तत्काळ उपजे दुःख । जेव्हां चढे नखाचें विख । दुःख ये रीती विषयभोगीं. ॥ १३९० ॥ निश्चय असावा अंतःकरणीं । तें योजे चिदात्मस्फुरणीं । तेव्हां ते सिद्धाचीच धरणी । साधकासही सावेच. ॥ १३९१ ॥ पाठ एकास वेदऋचा । तेच अभ्यासकाची घोकींव वाचा । विसर न पडतां तिचा । तोही होय त्यासम. ॥ १३९२ ॥ एकाचा अभ्यास जाला । एकास अभ्यास आहे लागला । परंतु अभ्यासकर्ता वहिला । हाही होय **स्थितप्रज्ञ**. ॥ १३९३ ॥ एवं **'यदा संहरते'** । आणि **'स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते'** । या **कृष्णवचनीं** निघते । टीका ऐसी. ॥ १३९४ ॥ कीं जेव्हां कूर्म अंगें जैसा । आवरी इंद्रियें तैसा । तेव्हां **स्थितप्रज्ञ** ऐसा । भाव कीं तत्पूर्वी साधक. ॥ १३९५ ॥ अनायासें भोगी । अनायासेंचि त्यागी । ऐसें करोनि सर्वात्मयोगीं । असतो **स्थितप्रज्ञ** गा! ॥ १३९६ ॥ हें तिज्या प्रश्नाचें उत्तर । जालें, परंतु **अर्जुन** चतुर । संदेह मानी युक्ततर । तो पुढिलिया श्लोकीं हरेल. ॥ १३९७ ॥ अनायासें प्रवर्तती । अनायासें परतती । इंद्रियें स्थितप्रज्ञाचीं ये रीती । देवाधिदेव बोलिला. ॥ १३९८ ॥ सकामाचीं इंद्रियें । न प्रवर्तती काम्य निश्चयें । विषयासक्त जो स्वयें । न परतती इंद्रियें तयाचीं. ॥ १३९९ ॥ अनायासें वर्तवी । अनायासें परतवी । ऐसा स्थितप्रज्ञ गोसांवी । पूर्वश्लोकीं ऐकिला. ॥ १४०० ॥ आइकोनि **धनंजयें** । संदेह मानिला कीं इंद्रियें । विषयीं वर्तवी भलता स्वयें । नवल काय या गोष्टीचें. ॥ १४०१ ॥ कठिण इंद्रियें परतणें । स्थितप्रज्ञ सिद्ध या गुणें । तरी हें अन्यत्रही लक्षणें । दिसे काय तोही **स्थित**प्रज्ञ? ॥ १४०२ ॥

---

१. घाय, खरूज. २. समाधींत बुद्धि ज्याची स्थिर. ३. सर्वात्मस्वरूपाच्या समाधींत. ४. श्रीकृष्ण. ५. इंद्रियस्वामी. (गो+सांवी=इंद्रिय+स्वामी.)

ज्वरित आणि उपवासी । हेही न घेती विषयासी । विषय भोगही मानसीं । नाठवे जयां. ॥ १४०३ ॥ तेव्हां हा काय अधिक । कीं हें आइकावें कौतुक । हा भाव यदुकुलतिलक । समजोनि बोले हा श्लोक. ॥ १४०४ ॥

विषया विनिवर्तंते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते. ॥ ५९ ॥

ज्या इंद्रियाचा जो विषय । तो तेंदाहार हा निश्चय । **निराहार**शब्दें हे उभय । उपवासी लंघनीं ज्वरितही. ॥ १४०५ ॥ निराहार या प्रकारीं । देहाभिमानी देहधारी । स्रक् चंदन आणि नारी । न लगती तयांसी. ॥१४०६॥ ते समयीं तों विषय । परतले परंतु निश्चय । पुढें भोगायाचा त्यांचा जय । जाला नाहीं. ॥ १४०७ ॥ वासनेस म्हणती रस । मनीं त्या रसाचा असे वास । जरी केला उपवास । काय जालें? ॥ १४०८ ॥ परतला विषयांचा विलास । परी परतला नाहीं वासनारस । स्थितप्रज्ञाचा तोही विरस । वासनारस असे ज्याला. ॥ १४०९ ॥ म्हणसी वासनारस । कीं जाला त्याचा विरस । तरी आत्मरस सुरस । सेविला याणें. ॥ १४१० ॥ अमृत पिऊं लागे रसना । तरी कांजी कां विरस होईना? । राग तो विराग जाला **अर्जुना!** । देखतां परमात्मयातें. ॥ १४११ ॥ स्वरूपगोडी लागतां मना । सकळ जाती कामना । भोगेच्छा सर्वथा असेना । स्थितप्रज्ञासी. ॥ १४१२ ॥ आत्मा बरा कळल्यावरी । विषयवासने कैंची उरी । तो इच्छा धरील कां परी । ऐसें श्रुतिही बोलती. ॥ १४१३ ॥ एवं कूर्मांगाचे परी । अनायासें इंद्रियें आवरी । तो **स्थितप्रज्ञ** हेचि खरी । गोष्टी अगा! **अर्जुना!** ॥ १४१४ ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सर्वज्ञ लोक । तेही परिसोत भावार्थे. ॥ १४१५ ॥ आत्मज्ञानी होउनी । इंद्रियें अनायासें आवरूनी । असे तेव्हां स्थितप्रज्ञ म्हणोनी । तृतीय प्रश्नोत्तर बोलिला. ॥१४१६॥ तरी जो ज्ञानीच जाला । सर्वही ब्रह्म कळलें ज्याला । इंद्रियें आटोपोनि त्याला । असणें कां लागलें? ॥ १४१७ ॥ हे शंका मानील **पार्थ** । ऐसें जाणे समर्थ । हे श्लोक दोनी तदर्थ । बोलतसे. ॥ १४१८ ॥

---

१. जो पुरुष निराहार आहे त्याजपासून इंद्रियविषय मागें परततात (दूर राहतात); पण त्या विषयांची रुचि (वासना) तशी मागें परतत नाहीं. परंतु परमेश्वर पाहिल्यावर ही रुचि (वासना) देखील नाहींशी होते. २. त्याचें खाणें. ३. हार.

यततो ह्यपि कौंतेय! पुरुषस्य विपश्चितः ।
इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः. ॥ ६० ॥

आईक गा! कुंतीसुता! । कळतां अधिष्ठान आत्मसत्ता । जग विवर्त कळतां तत्त्वतां । तो सर्वज्ञ जाला हें खरें. ॥ १४१९ ॥ श्रवणमननिदिध्यासें । आत्मा ओळखिला मानसें । त्याला सर्व कळलें ऐसें . । श्रुतिही बोलती. ॥ १४२० ॥

श्रुतिः—'**मैत्रेयात्मनि खल्वरे! दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम्. ॥**'

याज्ञवल्क्य मुनी । त्याची स्त्री मैत्रेयी म्हणोनी । तीस म्हणे श्रवणादिकीं करूनी । जीस कळला आत्मा आपला. ॥ १४२१ ॥ आत्मा कळतां केवळ । विदित होय हें विश्व सकळ । कीं ओळखितां समुद्रजळ । ओळखिले तरंग सर्वेही. ॥ १४२२ ॥ कळतां तंतु एक । पट कळले अनेक । कळतां एक कैनक । अलंकार सर्व कळतीच. ॥ १४२३ ॥ कळतां एक माती । कळल्या घटादि सर्व जाती । आत्मा कळतां चराचरमूर्ती । अवघ्याच कळल्या. ॥ १४२४ ॥ याकारणें आत्मज्ञ । तोचि जगीं सर्वज्ञ । सर्वज्ञास म्हणती अभिज्ञ । '**विपश्चित्**' म्हणूनी. ॥ १४२५ ॥ या श्लोकीं विपश्चिच्छब्द । ज्ञानियास म्हणे मुकुंद । त्याचा अर्थानुवाद । ये रीतीं. ॥ १४२६ ॥ विपश्चित् स्वयें सर्वज्ञ सर्वेश्वर । किंवा विपश्चित् सर्वज्ञ नर । दों सर्वज्ञांत अंतर । काय असे. ॥ १४२७ ॥ अलंकार घडी सोनार । ते कैशीं लावी पारखी नर । दोघे जाणती कीं अलंकार । सकळही एक सुवर्णचि. ॥ १४२८ ॥ आतां चराचर अलंकार । निर्माण करायाचा प्रकार । आणि सर्वसाक्षित्वादि सर्वेश्वर । तोचि जाणे. ॥ १४२९ ॥ तरी जो ज्ञानी नर । त्यास त्याचा काय आदर । हा स्वयें मोक्षीच तत्पर । तो याच सर्वज्ञत्वे साधतो. ॥ १४३० ॥ दुसरियाचें मन । भूत भविष्य वर्तमान । हें कळणें नव्हे अपरोक्षज्ञान । न खोळंबे मुक्ति याविणें. ॥ १४३१ ॥ या सिद्धीचेही अंग । ज्ञानियांस लभ्य होती लेश । परी श्रीगुरूचा उपदेश । पाहो नको त्यांकडे. ॥ १४३२ ॥ आत्मलाभावांचोनी । आणिकही लाभ मानी । तो सकाम देहाभिमानी । तत्काळ होय. ॥ १४३३ ॥ एवं याच्या कार्यसिद्धीपुरता । हा सर्वज्ञत्वीं जाला सरता । कीं

---

१. हे कुंतीपुत्रा! अर्जुना! मोक्षार्थ प्रयत्न करणाऱ्याही पंडिताचीं क्षुब्ध इंद्रियें बलात्कारानें त्यांच्या मनास विषयांकडे ओढून नेतात. २. जगत्परिवर्तन. ३. सुवर्ण. ४. कसोटीला.

सर्वही मिळोनि एक सत्ता। इतकें कळतां हा मुक्त. ॥ १४३४ ॥ अलंकार आले हाता। सोनें प्राप्त जालें तत्त्वतां। सोनाराची सर्वज्ञता। न पावे तरी धनवंत. ॥ १४३५ ॥ एवं जो आत्मज्ञ। तोचि विपश्चित् सर्वज्ञ। विपश्चिच्छब्दें[1] अभिज्ञ। अर्थ वाखाणिती ये रीती. ॥ १४३६ ॥ अर्जुनास म्हणे हरी। कीं सर्वज्ञ ऐसाही जरी। कूर्मगासम इंद्रियें नावरी। तोंवरी नव्हे स्थितप्रज्ञ. ॥ १४३७ ॥ कीं सर्वही ब्रह्म खरें। कळलें जरी ऐसें बरें। अगा! तरी दुर्निवारें[2]। पूर्वसंस्कारें इंद्रियें. ॥ १४३८ ॥ ते इंद्रिय आणि विषय। आणि भोगही ब्रह्म अद्वय। तथापि नव्हतां इंद्रियजय। स्थितप्रज्ञता साधेना. ॥ १४३९ ॥ अविद्या मरण जन्म। हें अवघें जरी ब्रह्म। तरी न चुकती भवश्रम। ज्ञानाविणें. ॥ १४४० ॥ तैसें कळलें कीं सर्वही ब्रह्म। आणि मोकळा सोडी इंद्रियग्राम। ब्रह्म विसरोनि पावे भ्रम। यत्न करावा यालागीं. ॥१४४१॥ ज्ञानी सर्वज्ञ ऐसे परी। इंद्रियजया यत्नही करी। तरी बळवंतें बलात्कारीं। इंद्रियें हरती मन त्याचें. ॥ १४४२ ॥ मन विवेकीं दडे। तेथें इंद्रियांची उडी पडे। मथन करितां लोणी सांपडे। तैसें पडे हातीं इंद्रियांच्या. ॥ १४४३ ॥ मनास मथिती ऐसीं। इंद्रियें विषयाचीं पिसीं[3]। हीं मथनशीळ यांसी। प्रमाथी[4] म्हणावें यालागीं. ॥ १४४४ ॥ एवं सर्वज्ञ यत्नशीळ। मन तयाचेंही इंद्रियैकुळ[5]। हरणार ऐसीं प्रबळ। कुंतीसुता! हीं इंद्रियें. ॥ १४४५ ॥ कुंतीसुता! कौंतेया!। म्हणूनि म्हणतां शब्दांत या। सुचवी कीं अनादि माया। तिच्या प्रबळशक्ति इंद्रियें. ॥ १४४६ ॥ अगा! इंद्रियांचीच वासना। स्त्रीसंग करवी सर्वां जनां। इंद्रिययोगेंचि अंगना[6]। पुरुष इच्छी. ॥ १४४७ ॥ सृष्टिप्रवाह ऐसा। हा इंद्रियांचा वळसा। इंद्रियें नसतीं तरी कैसा। कुंतीस होतास तूं पुत्र? ॥ १४४८ ॥ ऐशा अनादि इंद्रियशक्ति। मायाबळाच्या अभिव्यक्ति। यास अभ्यास आणि विरक्ति,। उपाय तिसरा असेना. ॥ १४४९ ॥ ऐसा सर्वज्ञ विरक्त। त्याचेंही ओढोनि नेती चित्त। स्थितप्रज्ञ यानिमित्त। आवरूनि असतो इंद्रियें. ॥ १४५० ॥ आतां यापुढें श्लोक। तो कां बोले उत्तमश्लोक। तें परिसोत सर्वज्ञ लोक। ज्ञानाभिमान टाकुनी. ॥ १४५१ ॥ पूर्वश्लोकीं आत्मज्ञ। होऊनियां सर्वज्ञ। इंद्रियनिग्रहही[7] अभिज्ञ[8]। करणार तो

---

१. जाणता. २. आवरण्यास कठीण. ३. वेडीं. ४. मथनशील. ५. इंद्रियगण. ६. सुंदर स्त्री. ७. आकर्षण, दमन. ८. विद्वान्, जाणता.

कां वर्णिला. ॥ १४५२ ॥ इंद्रियें त्याचेंही मन । हरिती करोनि मथन । हें आइकोनि अर्जुन । सशंक जाला. ॥ १४५३ ॥ कीं जालें आत्मज्ञान । आणि इंद्रिय जयाचें साधन । तेंही करितां मन । हरती जेव्हां इंद्रियें. ॥ १४५४ ॥ तेव्हां कांसैवाचेपरी । इंद्रियें अनायासें आवरी । त्यास उपाय कोण तरी । हें विचारावें. ॥ १४५५ ॥ ऐसा मनींचा भाव । जाणोनि देवाधिदेव । न पुसतां स्वयमेव । स्वभजनमहिमा सांगेल. ॥ १४५६ ॥ कीं अर्जुना! इंद्रियजय । करायास हे दोनी उपाय । तरावया भवसिंधु काय । उपाय तिसरा मी सांगों. ॥ १४५७ ॥ याही नावेवरी । पुरुष न बसे जोंवरी । तोंवरी तरेल कैशापरी । अगा! अर्जुना! ॥ १४५८ ॥ परी ते नाव नेणार । मी सर्वेश्वर कर्णधार । माझेठायीं जो सादर । तो पैलपार पावे त्याचि नावेनें. ॥ १४५९ ॥ यालागीं पूर्वोक्त दोनी । उपायही असोनी । मीच थोर म्हणोनी । भजे मातें. ॥ १४६० ॥ तो कूर्मांगाचे परी । मग मत्प्रसादें आवरी । इंद्रियें म्हणूनि हरी । बोलतसे या श्लोकीं. ॥ १४६१ ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता. ॥ ६१ ॥

अगा! तीं इंद्रियें आवरूनि । स्वस्वरूपीं चित्त योजूनि । असतो मत्पर होऊनि । सगुणभजनीं सादर. ॥ १४६२ ॥ कीं इंद्रियांतें नेमूनि । आणि स्वस्वरूपीं चित्त योजूनि । असतां तिहीं मन हरूनि । न्यावेंचि परी असे मत्पर. ॥ १४६३ ॥ मन ज्याचें मत्पर । तेथें मी सर्वेश्वर । प्रकटतां सगुण सुंदर । न हरती इंद्रियें मनातें. ॥ १४६४ ॥ मीचि आत्मा हा निश्चय । परंतु निर्गुण निर्विषय । मन उदक नीचभूमि विषय । तें धांवे तिकडेची. ॥ १४६५ ॥ इंद्रियांच्या वृत्ती । त्या मनाच्याच शक्ती । विषयें कांहीं कल्पिती । तेधवां लागे तिकडेची. ॥ १४६६ ॥ विवेकें विषय सोडी । तथापि निर्गुणीं न घे गोडी । म्हणूनि इंद्रियग्राम जोडी । मागुती गोडी विषयांची. ॥ १४६७ ॥ मी निर्गुणचि अर्जुना! । आकार कल्पूनि दावीं जनां । परी तो आकार निरंजना । आत्मयासी भेटीं करी. ॥ १४६८ ॥ ज्ञान जालियाही हें सगुण । स्मरतां

१. सुकाणूं धरणारा. २. त्या सर्व (इंद्रियास) उत्तम प्रकारें आंवरून योगी मनुष्यानें मत्पर असावें, कारण कीं ज्याची इंद्रियें स्वाधीन आहेत, त्याची प्रज्ञा प्रतिष्ठित (स्थिर) आहे असें समजावें. ३. प्रारब्ध नाहीं ज्याला, ईश्वर

स्फुरेचि निखिल निर्गुण । सुवर्णमूर्तीत सुवर्ण । झांकेल काय? ॥ १४६९ ॥ जळास नव्हता विकार । मृदुजळ होय कठिण गार । असोनिही निराकार । साकार दिसे. ॥ १४७० ॥ कठिण गार लागे हाता । धोंडा दिसे दृष्टीं पाहतां । परंतु रसनेनें चाखतां । मृदु गोड रस निर्विकार. ॥ १४७१ ॥ मनास दिसे सगुण । परी त्यास निर्गुणत्वाचें स्फुरण । सुवर्णादारितां जैसें भूषण । निर्गुणें स्फुरें सगुण मी. ॥ १४७२ ॥ मन भुले सुंदरपणा । तों निर्गुण स्फुरतां आपणा । विसरे तेथें इंद्रियगणा । ठाव कैंचा? ॥ १४७३ ॥ अगा! ऐसा मत्पर । ज्ञानी यत्नशील नर । कूर्मांगासम चतुर । असतो इंद्रियें आवरूनी. ॥ १४७४ ॥ मीच थोर जया तो मत्पर । ज्ञानी सगुणीं सादर । त्यास तारितों मी सर्वेश्वर । निरूपण होणार हें पुढें. ॥ १४७५ ॥ एवं ऐसा मत्पर । ज्ञाता प्रयत्नी नर । त्यास इंद्रियपरिकर । वश होतो. ॥ १४७६ ॥ ज्यास वश इंद्रियें । तोचि स्थितप्रज्ञ स्वयें । प्रतिष्ठा पावली निश्चयें । प्रज्ञा त्याची. ॥ १४७७ ॥ एवं जो ध्यानतत्पर । तो स्थितप्रज्ञ नर । विषयध्यानाचें अंतर । तरीच पडे मनासी. ॥ १४७८ ॥ मन नव्हतां सगुणतत्पर । तें निर्गुणीं नव्हे स्थिर । ज्ञानियाचें मनही पैसर[२] । धरी ध्यानीं विषयांच्या. ॥ १४७९ ॥ विषयध्यानें भ्रम । उपजे तेव्हां केले श्रम । व्यर्थ होती हा क्रम । बोले श्रीकृष्ण दों श्लोकीं. ॥ १४८० ॥

[३]ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ।
संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति. ॥ ६३ ॥

विषयाचें ध्यान नर । जो करी त्यास सत्वर । विषयीं उपजे आदर । **'संग'** म्हणावें तयासी. ॥ १४८१ ॥ विषय भोगणें बरें । यासंगें विषयआदरें । भोगेच्छा एकसरें । उपजे तीव्र तो **'काम'**. ॥ १४८२ ॥ जों तीव्र

---

१. जिव्हेने. २. विस्तर. ३. विषयाचे ध्यान करणाऱ्या पुरुषाची विषयांच्या ठायीं आसक्ति उत्पन्न होते. (त्या) आसक्तीपासून अभिलाष उद्भवतो, अभिलाषापासून क्रोध उत्पन्न होतो, क्रोधापासून संमोह, समोहापासून स्मृतिविभ्रम, स्मृतिभ्रंशापासून बुद्धिनाश आणि बुद्धिनाशाच्या योगाने त्या पुरुषाचा नाश होतो. ४. विषयासक्ति.

नाहीं काम । तों मनास मुरडूं सके नेम । ज्या नेमें मानिलें क्षेम । भोगत्यागीं. ॥ १४८३ ॥ तीव्र होतां कामनां । कांहीं नियम नाठवे मना । हें कृष्ण सांगे अर्जुना । याउपरी. ॥ १४८४ ॥ संग तोचि काम । काम तीव्र कामाचें नाम । तीव्र कामचि धाम । क्रोधाचें. ॥ १४८५ ॥ काम तेथें विघ्नकोटी । विघ्न होतां क्रोध पोटीं । उपजे ते वृत्ति खोटी । तमोगुणाची. ॥ १४८६ ॥ क्रोधें मोह उपजे । कार्य अकार्य तेव्हां न समजे । बरें वाईट कांहीं नुमजे, । नियमस्मृति मग कैंची? ॥ १४८७ ॥ स्मृति नियमाची सांपडे । तरी भोगापासूनि मन मुरडे । मन मुरडतां ठायीं पडे । निश्चयात्मिका स्वबुद्धि. ॥ १४८८ ॥ ते स्मृतींत पडतां भ्रम । न होतां मनाचा संयम । नासे बुद्धि उत्तम । स्वहितनिश्चयाची. ॥ १४८९ ॥ स्वहिताच्या निश्चयें । गुरुशास्त्रबोधें स्वयें । इंद्रियमनाच्या जयें । होता मार्गी मोक्षाच्या. ॥ १४९० ॥ तो भरला विषयवासनारानीं । फाडूनि खादला लांडग्यांनीं । एवंच जाला देहाभिमानी । यथापूर्व. ॥ १४९१ ॥ म्हणूनि त्यजूनि विषयाचें ध्यान । करूनि इंद्रियांचें दमन । आत्मस्वरूपीं योजूनि मन । स्थितप्रज्ञ व्हावें. ॥ १४९२ ॥ आतां निराकारीं मन । गोडीं न घेतां इंद्रियदमन । करितांही बळेंकरून । इंद्रियें हरिती मनातें. ॥ १४९३ ॥ म्हणूनि म्हणे हरी । कीं मत्पर होय जरी । निर्गुणैक्यें सगुणध्यान करी । अनायासें आवरी इंद्रियें. ॥ १४९४ ॥ माझें सगुण ध्यान । करितां निर्गुणीं मन । होय तत्काळ उन्मन । आत्मज्ञानियाचें. ॥ १४९५ ॥ अन्यथा जरी आत्मज्ञ । जडही ब्रह्म कळतां सर्वज्ञ । इंद्रियें आवरूनही जाणे अभिज्ञ । तरी इंद्रियें मनातें हरितीच. ॥ १४९६ ॥ कीं विषयांचें घडे ध्यान । त्या ध्यानें थिटें जाले साधन । तें हातीचें जातां इतर जन । तैसाच होतो यथापूर्व. ॥ १४९७ ॥ तदर्थ हे दोनी श्लोक । बोलिला श्रीउत्तमश्लोक । अत एव अव्यक्तोपासक । क्लेशी बहुत हें पुढें बोलेल. ॥ १४९८ ॥ पुढें अध्याय द्वादश । तेथें हाच उपदेश । कीं अव्यक्तोपासका क्लेश । होती बहु मोक्षमार्गी. ॥ १४९९ ॥ आणि जे ज्ञानी होऊनि नर । सगुणभजनीं सादर । जे एथेंही बोलिला **'मत्पर'** । म्हणेल हे तरतील अनायासें. ॥ १५०० ॥ निर्गुणवादाभिमानी । एथें ऐसा अर्थ न मानी । पुसणार भेटतां निदानीं । अंगीकारी याचि अर्थ. ॥ १५०१ ॥ मत्परशब्दें निर्गुणपर । म्हणावा तरी

१. बळविण्यास, परतविण्यास. २. गृह. ३. समान स्थिति, दमन. ४. आंखूड. ५. निर्गुणोपासक. ६. अध्याय १२ श्लोक ११-१७ पहा.

तो सर्वज्ञ नर । त्यासही इंद्रियें बळवंतें अनावर । तो निर्गुणपर नव्हे काय ॥ १५०२ ॥ आधीं निर्गुणज्ञान । मग निर्गुणात्मत्वचिंतन । तदर्थ इंद्रियदमन । तें वश होतां स्थितप्रज्ञ. ॥ १५०३ ॥ तेव्हां तो निर्गुणतत्पर । जालाचि साधक नर । अव्यक्तोपासक जया सर्वेश्वर । पुढें द्वादशीं[1] वर्णील. ॥ १५०४ ॥ तशासही इंद्रियें । अनावरें बोलोनि निश्चयें । दुसऱ्यां श्लोकीं म्हणतो स्वयें । कीं आवरूनि असतो मत्पर. ॥ १५०५ ॥ यत्न करितांही अनावरें । स्वयेंचि हा बोलिला खरें । मागुती आवरूनि असतो हेंही बरें । स्पष्ट वदला स्वयेंची. ॥ १५०६ ॥ यत्न यासि दोनी । अभ्यास वैराग्य म्हणोनी । षष्ठाध्यायीं स्ववचनीं । श्रीकृष्णचि बोलेल. ॥ १५०७ ॥ अव्यक्तोपासक जन । स्वयत्नें जिंकूं म्हणती मन । त्यांस दोनीच साधनें । अभ्यास आणि वैराग्य.॥१५०८॥ तें न करितां सगुणभजन । इंद्रियें अनावरें हरिती मन । त्यांस घडेच विषयध्यान । क्रमें भ्रष्टती ऐसे. ॥ १५०९ ॥ भ्रष्टोनि कितीएक काळ । पुन्हा आरंभिती योगजाळ । द्वादशाध्यायीं बहुसाल । क्लेश वदेल ते हेची.॥१५१०॥ आतां वैराग्याभ्यासपर । आणि भगवद्भजनीं तत्पर । त्यास म्हणे एथें **'मत्पर'**। तो इंद्रियें आवरूनि असतो. ॥ १५११ ॥ आतां सर्व यत्न करणार । तो वाखाणावा अज्ञानी नर । तेव्हां आत्मज्ञानी निर्गुणपर । आवरूनि असतो इंद्रियें म्हणावें. ॥ १५१२ ॥ तेव्हां अर्थ ऐसा होतो । कीं दरिद्री ज्या क्षुधेनें कष्टतो । तेंवी क्षुधा नासूनि असतो । अन्न भक्षूनि भूपती. ॥ १५१३॥ मुंगीस ओढितां कष्ट । तें हस्ती मोडितो काष्ट । हें बोलणें दिसतें स्पष्ट । कीं सर्वज्ञ ऐसें न बोले. ॥ १५१४ ॥ आवरूं न सके अज्ञानी । तीं हीं इंद्रियें आवरी ज्ञानी । श्रीकृष्ण सर्वज्ञ होउनी । ऐसें वदेल हें न घडे.॥१५१५॥यालागीं न घडे अर्थ । पांडित्य याविषयीं व्यर्थ । तेव्हां अर्थ हाचि समर्थ । कीं मत्पर म्हणजे सगुणपर.॥१५१६॥ आत्मज्ञानी नर । इंद्रियें आवरी अनावर । तो अनायासें आवरी मत्पर । कीं यत्नसिद्धिदाता मी तयाचा. ॥ १५१७ ॥ निर्गुणत्वें सगुणचिंतन । न करितां घडे विषयध्यान । त्याचें थितें[2] नासे साधन । क्रमें श्लोकद्वयोक्त. ॥ १५१८ ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । तें परिसोत सुज्ञ लोक । अर्थासहित. ॥ १५१९ ॥ ज्ञानी अभ्यासतत्पर । आणि कृष्ण म्हणे **'मत्पर'** । जरी इंद्रियें अनावर । अनायासें आवरती तयास

१. बाराव्या अध्यायात. २. असलेले.

॥ १९२० ॥ न करितां सगुणचिंतन । अवश्य घडे विषयध्यान । तेव्हां आत्मज्ञानी साधक जन । अवश्य पावे भ्रष्टता. ॥ १९२१ ॥ एवं ज्ञानी सगुणतत्पर । जरी इंद्रियनिग्रहपर । तरीच स्थितप्रज्ञ नर । हें तृतीयप्रश्नीं सिद्ध जालें. ॥ १९२२ ॥ एथें अर्जुनास संदेह । कीं जों जिता प्रारब्धाचा देह । तोंवरी इंद्रियसमूह । आवरे कैसा? ॥ १९२३ ॥ त्यजील भोगेच्छा विचक्षण। परी न सुटे देहाचें रक्षण । ध्याननिष्ट तरी क्षण । चाळीच इंद्रियें आपलीं. ॥ १९२४ ॥ कुर्मांगाचे दृष्टांतें । देहरक्षणार्थ इंद्रियांतें । विषयांत सोडील तेव्हां यातें । आढळतील रस विषयांचे. ॥ १९२५ ॥ गोडास गोड इंद्रियें । वाइटास वाईट म्हणती निश्चयें । तेव्हां अहंकारही स्वयें । तोंड दावी. ॥ १९२६ ॥ ऐशास सर्वेश्वर । निर्गुणत्वें सगुण सुदर । नये ध्याना तेव्हां सगुणतत्पर । नव्हतां न घडे प्रसादही. ॥ १९२७ ॥ नव्हतां ईश्वर प्रसन्न । प्रसन्न होय न कधीं मन । ऐसें शंकतां अर्जुन । हे दोनी श्लोक बोलतो श्रीकृष्ण. ॥ १९२८ ॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिंद्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति. ॥ ६४ ॥

अर्जुना विपयलालसा । ज्यास त्यालाच अनर्थ ऐसा । जो सेवितो स्वात्मरसा । त्याचा विषयभोग आइक. ॥ १९२९ ॥ विषय लागला गोड । तरी तो न मानी कोडें । कीं खाजवितां फोड । गोड वाटोनि दुःख दे. ॥ १९३० ॥ फेडूनि दोनी ऋणें । ज्यास साम्राज्यपदा जाणें । कां गुंतावें त्याणें । उभयपक्षीं ऋण फेडितां. ॥ १९३१ ॥ विषयसुखें पुण्यऋण । फेडितां न मानी ऐसें निपुण । कीं दावूनि येऊ हाचि गुण । ऋण करी हा मागुती. ॥ १९३२ ॥ विषय गोड वाटेना । परी न भोगितां प्रारब्ध सुटेना । दुष्ट धनिकाचें फिटेना। ऋण क्लेशभोगावांचुनी. ॥ १९३३ ॥ तें न फिटो ऋण । ऐसें न म्हणे विचक्षण । कीं ऋण फिटतां निपुण । साम्राज्यपदा जाणार. ॥ १९३४ ॥ कष्टी जाल्याविण । नव्हे फिटणार जें ऋण । द्वेष न करी निपुण । कीं जाणार साम्राज्यपदवीतें. ॥ १९३५ ॥ निर्गुणत्वें सगुण । भजतां जीवन्मुक्तपण। फिटतां प्रारब्धनिपुण । राग द्वेष कां मानी? ॥ १९३६ ॥ जो रागद्वेषयुक्त । तो कैंवी होय जीवन्मुक्त? । याकारणें रागद्वेषरहित । इंद्रियसमूह ज्ञानियाचा. ॥ १९३७ ॥ गोड वाटतां विषय । पुन्हा भोगायाचा निश्चय । न करितां

---

१. परंतु जो पुरुष मनोजयी असतो तो रागद्वेषवियुक्त आणि आत्मवश्य अशा इंद्रियांनीं विषय सेवीत शांतीतें पावतो. २. अतिशयित इच्छा. ३. कौतुक.

वीतराग होय । समूह इंद्रियांचा. ॥ १९३८ ॥ गोड न वाटतां विषय । तो वाईट म्हणूनि द्वेष निश्चय । न करितां विगतद्वेष होय । समूह इंद्रियांचा. ॥ १९३९ ॥ रागानुराग म्हणजे प्रीती । द्वेष वाईट म्हणे याप्रती । हे दोनी इंद्रियांस नसती । जयाचिया. ॥ १९४० ॥ जो इंद्रियग्राम स्ववश । त्या इंद्रियां जरी विषयप्रवेश । आत्मत्वें सगुण हृषीकेश । ध्यातां पावे तत्प्रसादा. ॥ १९४१ ॥ मन हृषीकेशाकडे । प्राप्त विषयही भोगी रोकडे । रागद्वेषरहित निवडे । इंद्रियग्राम भोगार्थ. ॥ १९४२ ॥ ऐशा इंद्रियें करूनि योगी । प्रारब्धलब्ध विषय भोगी । मन वश जयालागीं । केले तैसें तें होय. ॥ १९४३ ॥ निर्गुणत्वें सगुणध्यान । करितां ऐसीं इंद्रियें मन । ज्याचीं त्यास जगज्जीवन । प्रसन्न होय. ॥ १९४४ ॥ ज्या प्रसादे जीवन्मुक्तता । ज्ञानी पावे भजतां । त्या प्रसादातें तत्त्वतां । तो पावतो. ॥ १९४५ ॥ 'प्रसाद' म्हणजे प्रसन्नता । ज्या प्रसादे जीवन्मुक्तता । द्यावी वाटे अनंता । 'प्रसाद' एथें या नांव. ॥ १९४६ ॥ प्रसाद होतां ये रीती । त्याची होय कैसी स्थिती । ते सांगतो स्वयें श्रीपती । या दुसरिया श्लोकीं. ॥ १९४७ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते, ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते. ॥ ६५ ॥

प्रसाद पावतां ज्ञानी । होय सर्व दुःखाची हानी । चित्त त्या प्रसादेंकरूनी । प्रसन्न ज्याचें. ॥ १९४८ ॥ त्या प्रसन्नचित्ताची बुद्धि । पावते प्रतिष्ठा सिद्धि । जीवन्मुक्ति सुखसमृद्धि । जे बुद्धि त्याची अनुभवी. ॥ १९४९ ॥ दुःखाचें बीज वासना । ज्या वासनेनें लिंगदेहरचना । ते निःशेष जातां असेना । दुःखलेश. ॥ १९५० ॥ वासना जातां चित्त । स्वरूपीं स्थिर निश्चित । तें स्वरूप सर्वगत । हाचि निश्चय बुद्धीचा. ॥ १९५१ ॥ चैतन्य सर्वगत असे । तोचि आत्मा सर्वत्र गवसे । तेव्हां चित्तास न दिसे । प्रतिबिंबांश. ॥१९५२॥

१. गेला आहे राग (अनुराग–प्रीति) ज्याचा. २. मनाच्या प्रसन्नतेला. ३. दैवप्राप्त. ४. चित्तप्रसादाने काय होतें हें पुढील श्लोकात वर्णिलें आहे:–'चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् । प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमक्षय्यमश्नुते' पचदशी–योगानद–श्लो० १४.] याचा भावार्थ:–चित्ताच्या प्रसादानें पुण्यप्रद अथवा पापप्रद कर्म नष्ट होतें; आणि प्रसन्नचित्तप्राणी ब्रह्माचे ठायी राहून अक्षय्यसुख पावतो. ५. जेव्हा शाति प्राप्त होते तेव्हा त्याच्या सर्व दुःखाचा नाश होतो, कारण ज्या पुरुषाचें चित्त शांत असतें त्याची बुद्धि लवकर स्थिर होते.

समुद्राचे तीरीं । देरडीच्या रूपें भूमीवरी । दरडीचें प्रतिबिंब नीरीं । तें न दिसे जल स्पर्शतां दरडीतें. ॥ १९९३ ॥ भरतें येतां दरडीवरी । पाणी चढतां प्रतिबिंब नीरीं । न दिसे सर्वत्र खरी । जलाधार भूमि एक. ॥ १९९४ ॥ तैसें चित्तांत प्रतिबिंब । तें चित्त देखे सर्वगत बिंब । ते वेळे त्यांत अव-लंब । प्रतिबिंबाचा दिसेना. ॥ १९९९ ॥ चैतन्यें दोन्ही सारिखीं । प्रसन्नचित्त हें पारखी । या निश्चयें नांव आणखी । बुद्धि म्हणोनि तेंचि पावे चित्त. ॥ १९९६ ॥ दीप पहात होती । ते दृष्टि देखे सूर्यप्रती । सूर्यप्रभेनेंच जै-गती । पाहों लागे. ॥ १९९७ ॥ सूर्यप्रकाशें सृष्टि । देखतां दीप नाठवे दृष्टी । सर्वगतीं चित्ताची मिठी । पडतां नाठवे प्रतिबिंब. ॥ १९९८ ॥ आत्मा तो सर्वगत । ऐसा निश्चय प्रसन्नचित्त । करितां त्यातेंचि निश्चित । बुद्धि निश्चया-त्मिका म्हणिजेते. ॥ १९९९ ॥ सत्त्वाचे चारी प्रकार । चित्त बुद्धि मन सात्वि-काहंकार । निश्चयरूप निर्धार । बुद्धि म्हणावी ते वृत्ति. ॥ १९६० ॥ ते सर्वत्र आत्माचि पाहे । कीं सर्वही कार्य तें कारणचि आहे । अलंकार आहे म्हणणें न साहे । आत्मसुवर्णचि जडालंकाररूपी देखे. ॥ १९६१ ॥ त्यास ब्रह्मत्व निर्गुण । आणि ईश्वरत्व सगुण । जीवोपाधी त्रिगुण । निर्गुण दि-सती हे सर्व. ॥ १९६२ ॥ या दृष्टीस अंतर । पाडी विषयवासना असार । ते बुद्धि जातां निराकार । आकारमात्रीं देखे तें. ॥ १९६३ ॥ तेव्हां बुद्धि प्र-तिष्ठा पावते, । कीं स्वरूपींच स्थिर राहते । ज्ञानियास हे सिद्धि होते । प्रसादें सगुणाच्या. ॥ १९६४ ॥ तो प्रसाद सगुणध्यानें । तें ध्यान निर्गुणज्ञानें । जो वर्णिला जगज्जीवनें । **'मत्पर'** म्हणोनि तो ऐसा. ॥ १९६९ ॥ एथें ज्ञाना-भिमानी । म्हणती कीं जो जाला ज्ञानी । तो कां सगुणध्यानीं । लावील मन? ॥ १९६६ ॥ प्रसाद पूर्वश्लोकीं । कृष्ण वदला त्यास म्हणती कीं । चित्त विषयवासना टाकी । प्रसाद चित्ताचा. ॥ १९६७ ॥ भगवत्प्रसादाविण । चित्तप्रसन्नता पावे कोण? । ऐसें पुसतां म्हणती आपण । कीं हें ज्ञानाहूनि पूर्वी. ॥ १९६८ ॥ मागुती पुसावी गोष्टी वरी । कीं ज्ञान जाल्यावरी । चित्त प्रसाद कां तरी । पुन्हा होणें लागला. ॥ १९६९ ॥ रागद्वेषरहितें । इंद्रियेंक-रूनि विषयांतें । सेवितो तैसाच सगुणातें । भजणें हा कां यत्न करूं नये? ॥ १९७० ॥ चित्तप्रसादोपाय । करितां भजला हरीचे पाय । तरी त्यास दोष काय । कीं अंगीं न करा हा अर्थ? ॥ १९७१ ॥ ज्ञानी न भजे सगुण।

---

१. तुटलेली जमीन. २. पाण्यांत. ३. भरती. ४. आश्रय. ५. पृथ्वी. ६. खोटी.

तरी उपाय केले ते काय निर्गुण । काय बोलतां आपण म्हणूनि निपुण । श्रुतियुक्तीसही विरुद्ध. ॥ १९७२ ॥

श्रुति—'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनः ॥'

भक्ति देवाचे ठायीं । जैसी तैसीच गुरूचे पायीं । यां दों भक्तीच्या उपायीं । गुरु बोलिला ते अर्थ प्रकाशती.॥१९७३॥ दसोडीच्या[1] रूपें एक । तंतु दावितो व्यापक । पटीं तैसें कौतुक । जडी चैतन्याचें दाखवी. ॥ १९७४ ॥ सुवर्णाचें पीतत्व[2] । दावूनि भूषणीं व्यापकत्व । दाखवी तैसें चिदात्मत्व[3] । जडीं दावी. ॥ १९७५ ॥ इत्यादि नाना अर्थ । जे गुरु बोलिला समर्थ । ते देवगुरुभजनें यथार्थ । अनुभवी याला प्रकाशती. ॥ १९७६ ॥ आधीं होय उपदेश । मग गुरु आणि हृषीकेश । भक्ति त्यांची करितां, प्रकाश[4] । होय त्या उपदेशरहस्याचा. ॥ १९७७ ॥ असो पुढें द्वादशीं । बोलणें विशद येविशीं । ज्ञान जालियाही गुरुदेवासी । भजतां **स्थितप्रज्ञ** होइजे. ॥ १९७८ ॥ आत्मा कळतांचि आत्मज्ञ । जरी होय तो स्थितप्रज्ञ । तरी हे उपाय कृष्ण सर्वज्ञ । कां वदे त्याला ? ॥ १९७९ ॥ न भजतां श्रीकृष्णाचे पाय । जितके वर्णिले उपाय । ते सकळही होती अपाय । क्लेश अधिक हे अवगुणोपासकां.॥१९८०॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञ लोक । आइकोत. ॥ १९८१ ॥ ज्यास जालें आत्मज्ञान । निर्गुणत्वें सगुणध्यान । त्या प्रसादें चित्त प्रसन्न । तेव्हां प्रतिष्ठा[5] बुद्धीची. ॥ १९८२ ॥ यास साधनभूतें । इंद्रियें रागद्वेषरहितें । हें आइकोनि अर्जुनातें । वाटलें ऐसें. ॥ १९८३ ॥ कीं जालें आत्मज्ञान । तेणेंकरूनि सगुणध्यान । ध्यानबळें करावें इंद्रियदमन । रागद्वेष मग कां उपजती ? ॥ १९८४ ॥ आत्मज्ञानें ध्यान । करितां कृपा कृपाघन । करील तेव्हां इंद्रियदमन । सहजचि होणार. ॥ १९८५ ॥ हा भाव उत्तमश्लोक । जाणोनि बोलतो हा श्लोक । कीं इंद्रियजय हाचि एक । उपाय जीवन्मुक्तीसी. ॥ १९८६ ॥

[6]नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शांतिरशांतस्य कुतः सुखम् ? ॥ ६६ ॥

---

१. दशा; अ.चळी. २. पिवळेपण. ३. चिदात्मपणा. ४. स्पष्ट. ५. स्थिरता. ६. ज्यानें मनोनिग्रह केला नाही, त्याची बुद्धि स्थिर नसते, जो अयतेंद्रिय आहे त्यास भावना नाहीं, ज्याला भावना (ध्यान) नाहीं त्याला शांति नाहीं, ज्याला शांति नाही त्याला सुख कोठून असणार ?

रागद्वेषविरहित । तो इंद्रियग्रामसंयुक्त । ज्याचा इंद्रियग्राम अयुक्त । [1]अयुक्त म्हणावा तो पुरुष. ॥ १५८७ ॥ अयुक्त नरा नसे बुद्धि । बुद्धि जया तया ज्ञानसिद्धि । ज्ञान असोनिही असिद्धि । अयुक्त नरा ज्ञानाची. ॥ १५८८ ॥ मथूनि काष्ठाचे वेगळा । जोंवरी न काढिजे [2]अनळा । तों काष्ठीं असोनि दाहकुकळा । न दिसे तया अग्नीची. ॥ १५८९ ॥ जों न जाळी काष्ठातें । तों काष्ठीं नाहींच म्हणावे त्यातें । विझों लागे लागोनि काष्ठातें । तोही तैसा. ॥ १५९० ॥ वारा जाला निश्चळ । पेटतां राहिला अनळ । काष्ठीं असोनि त्यास फळ । काय जो विझों लागला? ॥ १५९१ ॥ आत्मविद्याग्नि ऐसा । काढिला काष्ठांतूनि अग्नि जैसा । तो बुद्धीस लागला तैसा । अग्नि जैसा काष्ठासी. ॥ १५९२ ॥ [3]इंद्रियसंयमसमीर । न लागतां [4]विद्यावैश्वानर । विझों लागे तो **अयुक्त** नर । नसे म्हणावी बुद्धि तया. ॥ १५९३ ॥ इंद्रियें पिसीं भोगें । बुद्धि लागली तयांमागें । [5]अविद्यासंस्कार विद्यायोगें । न नासी बुद्धि अयुक्ताची. ॥ १५९४ ॥ ये रीती अयुक्त । बुद्धिहीन विषयासक्त । म्हणसी सगुण नित्यमुक्त । ध्यातां तो इंद्रियें आवरील. ॥ १५९५ ॥ मग वश होईल बुद्धि । तरी अयुक्तास न घडे ज्ञानसिद्धि । जों नव्हे इंद्रियशुद्धि । तों [6]ध्यान कैसें बाणेल? ॥ १५९६ ॥ जों न घडे ध्यान । तों शांतिपदीं न बसे मन । शांतीवांचूनि नसे [7]निधान । दुसरें सुखाचें. ॥ १५९७ ॥ अशांतास नसे सुख । विषयासक्तास सर्वत्र दुःख । इंद्रियजयें शांतिसुख । देखतां सुखचि सर्वत्र. ॥ १५९८ ॥ भावनाशब्दें ध्यान । या श्लोकीं सर्वही जन । वाखाणिती परी झणी मन । मानी ध्यान निर्गुणाचें. ॥ १५९९ ॥ भाविजे ते [8]भावना । म्हणजे सगुणध्यानकल्पना । [9]भावनाशब्दें घडेना । निर्गुणध्यान. ॥ १६०० ॥ कल्पवेल सकळ । परी न कल्पवे चैतन्य केवळ । स्वतःसिद्ध पाहतां निवळ । कल्पक मन होय उन्मन. ॥ १६०१ ॥ आणखी एथें पांडित्य । केलें तरी तें असत्य । असो तें बोलावें अगत्य । परी [10]ग्रंथ वाढेल बहु फार. ॥ १६०२ ॥ एवं इंद्रिये आवरी । सगुणध्यान बाणे तरी । तें ध्यान मांडी जरी । इंद्रियें आवरती अनायासें. ॥ १६०३ ॥ एवं विषयाचें

१. असमाहितांतःकरण (शंकराचार्य.) २. अग्नीस. ३. इंद्रियांची समान स्थिति करणारा वारा. ४. ज्ञानाग्नि. ५. मायेचा किंवा अज्ञानाचा संस्कार. ६. भावना, ब्रह्मध्यान. ७. ठेवा. ८. ही 'भावना'शब्दाची व्याख्या आहे. ९. आत्मत्वाभिनिवेश. १०. ग्रंथविस्तारभयाचें हें या ग्रंथांत पहिलेंच उदाहरण होय.

भोजन । इंद्रियें करितां सावध मन । नसतां अनर्थसाधन । होणार म्हणतो या श्लोकीं. ॥ १६०४ ॥.

[1]इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि. ॥ ६७ ॥

राग द्वेष नसोनिही । इंद्रियें सेविती विषय कांहीं । तथापि मन त्या प्रवाहीं । पडों न दीजे. ॥ १६०५ ॥ कीं एकाही इंद्रियाकडे । जरी मनाची उडी पडे । स्वरूपाहूनि बुद्धि मुरडे[2] । होय विषयीं आसक्त. ॥ १६०६ ॥ एकचि इंद्रिय परी । प्रज्ञा[3] ऐसी हरी । कीं वारा जैसा सागरीं । नाचवी नाव[4]. ॥ १६०७ ॥ अगा बुद्धि म्हणोनि नांव । परी ते भवसमुद्राची नाव । जरी विषयवासना कुभाव[5] । वारा सुटेना. ॥ १६०८ ॥ वासनेवेगळा विषयवारा । तो प्रारब्धलब्ध[6] इंद्रियांचा चारा । तथापि मन कर्णधार[7] बरा । सावध असावा. ॥ १६०९ ॥ तो होतां असावध । जालाच नावेचा वध[8] । प्रारब्धाचा तों संबंध । भोगिल्यावांचून सुटेना. ॥१६१०॥ मन एक इंद्रियांकडे । लागतां ऐसा अनर्थ जोडे । जरी सर्वांवरी उडी पडे । तरी घडेल तें काय सांगावें. ॥ १६११ ॥ तृतीय प्रश्नाच्या उत्तरीं । प्रसंग आला एथवरी । कीं अनायासें आवरी । इंद्रियें **स्थितप्रज्ञ**. ॥१६१२॥ एवं सिद्धांत हाचि एक । म्हणूनि बोलोनि **उत्तमश्लोक** । त्या प्रश्नांतीं हाचि श्लोक । सिद्धांत करूनि बोलतसे. ॥१६१३॥

तस्माद्यस्य[9] महाबाहो! निगृहीतानि सर्वशः ।
इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता. ॥ ६८ ॥

अर्जुना! तस्मात् कारण । सर्व विषयांपासूनि गण[10] । इंद्रियांचा आटोपला सुलक्षण । त्याची प्रज्ञा प्रतिष्ठा[11] पावली. ॥ १६१४ ॥ तरी तूंही हा यत्न करीं । ऐसा भाव अंतरीं । अगा! **महाबाहो**! म्हणे **हरि** । याचि भावें. ॥ १६१५ ॥ कीं मोठे तुझे बाहुदंड । शत्रु वश करिसी उदंड । ते काय गा! हा प्रचंड । वश करी ग्राम इंद्रियांचा. ॥ १६१६ ॥ आतां स्थितप्रज्ञ

१. वारा ज्याप्रमाणें नावेला पाण्यांत पाहिजे तिकडे ओढून नेतो, त्याप्रमाणें विषयसेवनार्थ भटकणाऱ्या इंद्रियाचे मागून जें मन जातें ते पुरुषाच्या बुद्धीला ओढून नेतें. २. वळते. ३. बुद्धि. ४. नौका. ५. दुर्वासना. ६. दैवानें प्राप्त झालेला. ७. सुकाण्या. ८. नाश. ९. यासाठीं हे महाबाहो अर्जुना! ज्या पुरुषाची इंद्रियें इंद्रियांच्या विषयांपासून निवृत्त झालीं आहेत, त्याची बुद्धि स्थिर असते. १०. समदाय. ११. स्थैर्य.

कैसा । वर्ततो चौथा प्रश्न ऐसा । या प्रत्युत्तरीं ज्ञानठसा । उत्तमश्लोक दावी या श्लोकीं. ॥ १६१७ ॥

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

तो वर्ततो ऐसा अगा! । कीं स्वस्वरूपीं नित्य जागा । चित्तचैतन्ययोगा । न विसरे कधीं. ॥ १६१८ ॥ अगा! निद्रा तेचि राती । दिवस तोचि जागृती । तो जागतो कैसा सुमती । तें सांगतों. ॥ १६१९ ॥ ब्रह्मनिष्ठा अर्जुना । ऐसी जाली सर्वा जनां । कीं राती निजेला त्याच्या नयना । दिसेना कांहीं. ॥ १६२० ॥ ब्रह्मनिष्ठां सर्वांस राती । त्या राती याला जागृती । आवरूनि इंद्रियांच्या गती । स्वस्वरूपीं जागवी बुद्धीतें. ॥ १६२१ ॥ हा जगत्कारण चैतन्यसूर्य । जग मृगजळ याचें कार्य । दिवस रातीं आश्चर्य दोनी । न या सूर्यासी. ॥ १६२२ ॥ ब्रह्मनिष्ठां लोकांस राती । तेथें जागा हा आत्ममती । विषयनिष्ठेंत सर्वां जागृती । ते निशा यास, दिवस लोकांतें. ॥१६२३॥ ते विषयनिष्ठा हा नेणे । परी विषयपटांतील तंतु हा जाणे । ब्रह्म सर्व हा बोध बाणे । तई कैसा न देखे विषयांतें. ॥ १६२४ ॥ तथापि विषयाची वासना । तिचा विसर याच्या मना । ते विषयनिष्ठा ज्ञाननयना । दिसेना याच्या.॥ १६२५॥ एवं विषयनिष्ठा यासी राती । कीं वासनारहित याची मती । तथापि न निजे कीं स्वरूपीं जागृती । विषय देखे ब्रह्मत्वें. ॥ १६२६ ॥ विषय सर्वही जाणे । परी त्यांतील कामलोभादि नेणे । स्थितप्रज्ञता बाणे । तयासी. ॥ १६२७ ॥ नेत्रीं दिसे अंधकार । परी अंधकारीं जे जे प्रकार । ते न दिसती तैसे विकार । विषय दिसोनि त्यांतील न दिसती. ॥ १६२८ ॥ या भावें कृष्ण म्हणे । कीं, **'सा निशा पश्यतो मुनेः'** । विषय देखोनि वासना नेणे । न दिसे तमीं जेंवी कांहीं. ॥ १६२९ ॥ एवं विषय मात्र दिसे । त्यावरी भोगवासना नसे । दृष्टि कारणींच वसे । पाहतां गवसे कार्यही. ॥ १६३० ॥ जरी दिसती विषय । मन नसे वासनामय । कीं हा संयमी कोणीं इंद्रिय । न सोडी वासनेनें. ॥ १६३१ ॥ दृष्टींत वासना न राहे । आणि ब्रह्मभावें विषय पाहे । कीं मनन

१. संयमी (पुरुष) जेव्हां जागतो तेव्हां सर्व भूतांची रात्र असते, आणि जेव्हां सर्व भूतें जागृत असतात, तेव्हां पाहणाऱ्या मुनीची रात्र असते. २. बुद्धि आणि आत्मा यांच्या संयोगास. ३. रात्र. ४. ठसे. ५. इंद्रियें आवरून वर्तणारा.

निदिध्यास घडला आहे । मुनि म्हणे हरि यास्तव. ॥ १६३२ ॥ सुवर्णक्रय-विक्रय करी । अलंकार त्या सराफाच्या घरीं । वेश्यांची दृष्टि अलंकारीं । सराफ लक्षी सोनें. ॥ १६३३ ॥ वेश्या देखे सरी । गळां घालायाची इच्छा करी । कांकणें देखतां करीं । लेऊं पाहे. ॥ १६३४ ॥ सराफ सोनेंचि लक्षी । देखोनि आकारातें उपेक्षी । जन भोगचि अपेक्षी । ज्ञानी पाहे ब्रह्मत्वें ॥ १६३५ ॥ स्तनपान करितां बाळ । पिता न घोटी लाळ । पशु धांवे तृण कोमळ । विषय न वाटे मनुष्यासी. ॥ १६३६ ॥ किंबहुना ओकिला ओक । श्वानें मक्षिका भक्षिती अनेक । घडोनीही त्याचा अवलोक । काय वासना उपजेल. ॥ १६३७ ॥ यालागीं तो संयमी । म्हणे, वैकुंठनायक स्वामी । विषय देखोनीही श्रमीं । न पडे भोगवासनेच्या. ॥ १६३८ ॥ अर्जुना ! पुससी कीं तो । स्थितप्रज्ञ कैसा वर्ततो । तरी ब्रह्मचि जग पाहतो । विनावासना संयमी. ॥ १६३९ ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त अभिज्ञ लोक । आइकोत. ॥ १६४० ॥ संयमी म्हणजे इंद्रियें । आवरूनि वर्ते स्वयें । हें आइकोनि धनंजयें । मानिली शंका ये स्थळीं. ॥ १६४१ ॥ कीं इंद्रियें आवरूनि वर्ते । त्याणें विषय टाकिले पुरते । प्रारब्धभोग ते तों परते । न होणार. ॥ १६४२ ॥ भोग इंद्रियग्रामीं । होतां म्हणवे कैसा संयमी । याचें त्रैलोक्यनाथ स्वामी । समाधान करितो. ॥ १६४३ ॥ कीं काशीस पावला । तो काय म्हणावा वाट चुकला । विषय भोगूनीही चढला । शांतिपदीं. ॥ १६४४ ॥ वाट चुकवी वासना । ते ज्या पुरुषा असेना । त्याणें भोगिले विषय नाना । तरी पावेच तो शांति. ॥ १६४५ ॥ भोगीं वासनारहित । तो संयमीच जाणावा निश्चित । या प्रकारें अच्युत । समाधान करितो या श्लोकीं. ॥ १६४६ ॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशंति सर्वे स शांतिमाप्नोति न कामकामी. ॥७०॥

अर्जुना ! नद्या कोटी कोटी । निघती समुद्राचे पोटीं । तरी स्वमर्यादा जे तटीं । न बुडवी तीतें. ॥ १६४७ ॥ ऐसी प्रतिष्ठा अचळ । महानद्यांस न

---

१. पुनः पुनः चिंतन. २. विकत घेणें आणि विकत देणें. ३. दुर्लक्ष करी. ४. इच्छी. ५. समुद्रामध्यें उदकाचा सतत प्रवाह चालला असून तो समुद्र अचलमर्यादायुक्त असतो, तसा ज्याच्या ठायीं सर्व कामनांचा प्रवेश होतो तोच पुरुष शांति पावतो, कामेच्छु पुरुषाला शांति प्राप्त होत नाहीं.

करवे चंचळ । त्यांत पर्जन्यबिंदूचें जळ । प्रवेशे जैसें. ॥ १६४८ ॥ तैसा जो आत्माराम । प्रवेशती त्यांत सकळ काम । तरी वासनायुक्त इंद्रियग्राम । नव्हे त्याचा. ॥ १६४९ ॥ त्या निजसुखाच्या समुद्रा । आत्मतृप्तीची नित्य मुद्रा । ते न लंघी भोगितां क्षुद्रा । विषयभोगातें. ॥ १६५० ॥ संपूर्ण पृथ्वीचीं नीरें । महानद्या एकसरें । मिळतां अचळ असिजे सागरे । जे रीतीं. ॥ १६५१ ॥ सार्वभौम रायापासुनी । देव आणि देवांचे गुरु मुनी । यांचीं सुखें यांत मेळवूनी । सुख ब्रह्मपदवीचें ॥ १६५२ ॥ ब्रह्मनिष्ठाच्या सुखाचा अंश । तयापुढें हे दिसती लेश । म्हणोनि विस्तारे हा उपदेश । **ब्रह्मवल्ल्युपनिषदीं.** ॥ १६५३ ॥ या आनंदे तृप्त । ते तृप्ति ज्याची गुप्त । त्यास ऱ्हें विषयसुख आप्त । काय वाटे. ॥ १६५४ ॥ ऐसा आपूर्यमाण अचळ । त्यांत विषयपर्जन्यजळ । प्रवेशतां होईल चंचळ । हें काय घडे ? ॥ १६५५ ॥ तो शांतीतें पावतो । पावतो म्हणजे अनुभवितो । ऐसा होऊनि मग तो । पुढें शांति पावतो । हें न म्हणवे. ॥ १६५६ ॥ याचेंच नांव शांति । कीं ऐशा भोगांत अचळ मति । शांतीची त्यास उरली प्राप्ति । हें घडे तरी घडे तेंही. ॥ १६५७ ॥ जो नसे ऐसा संयमी । जो आसक्त इंद्रियग्रामीं । तो न अनुभवी कामकामी । या शांतीतें. ॥ १६५८ ॥ तो जैसा क्षुद्र ओहळ । ज्यास स्वयें नाहीं जळ । तैसें निजसुख केवळ । ठावें नसे कामकामिया. ॥ १६५९ ॥ वाहों लागे ओहळ । पडतां विषयमेघाचें जळ । भेटतां नदीजळ पुष्कळ । उफराटा वाहों लागतो. ॥ १६६० ॥ स्वयें भोगूं लागे विषय । वरी कांहीं धनाचा संचय । गर्वें फुगोनि धनाश्रय । मानूनि चाले उफराटा. ॥ १६६१ ॥ असो तो कामकामी । एवं पूर्वश्लोकोक्त संयमी । त्यास संतांचा स्वामी । समुद्र म्हणे. ॥ १६६२ ॥ आत्मानंदेचि परिपूर्ण । ब्रह्मादिसुखें पूर्यमाण । तो विषयांचे कण । भोगितां मानील सुख काय ? ॥ १६६३ ॥ ब्रह्मादिसुख पाहे । तरी स्वसुखांशाचीही सरी न लाहे. । तो तों उगलाच राहे । मी ऐसा ऐसें म्हणेना. ॥ १६६४ ॥ आदींच निजसुखें पूर्ण । ऐशा समाधानें पूर्यमाण । तो भोगितां विषयांचे कण । काय सुखी म्हणेल ? ॥ १६६५ ॥ एव भोगिले विषय । तरी तो संयमी हा निश्चय । या गोष्टीनें धनंजय । समाधान पावला. ॥ १६६६ ॥ परी म्हणे हे पदवी । साधकें कैसी पावावी । हा मनोभावही गोसावी । जग-

१. लहानसान. २. परिपूर्ण. ३. भोगाची इच्छा धरणाऱ्याला. ४. पूर्ण.

द्रुरु समजला. ॥ १६६७ ॥ म्हणोनी सिद्धाचें लक्षण । तेंचि साधकास साधकपण । साधन सांगेल आपण । या श्लोकीं. ॥ १६६८ ॥

विहाय[1] कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहंकारः स शांतिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

टाकोनि सकळ काम । स्वरूपसुखें सहज निष्काम । स्पृहेरहित[2] इंद्रियग्राम । जो ऐसा वर्तवी. ॥ १६६९ ॥ कोठें नसे ममता । देहीं नसे अहंता । तो शांतीतें तत्त्वतां । स्थितप्रज्ञ अनुभवी सिद्ध. ॥ १६७० ॥ साधक टाकोनि काम । विचारें होय जो निष्काम । करूनि निस्पृह इंद्रियग्राम । जो पुरुष वर्ततो. ॥ १६७१ ॥ सर्वत्र मोडितो ममता । टाकितो देहींची अहंता । तो शांतीतें तत्त्वतां । अगा! पावतो. ॥ १६७२ ॥ हे स्थितप्रज्ञाची स्थिति । जे उपदेशिली अर्जुनाप्रति । तिचा महिमा श्रीपति । वर्णितो या श्लोकीं. ॥ १६७३ ॥

एषा[3] ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

पार्था! हे तुजप्रति । सांगितली स्थितप्रज्ञाची रीति । हे परब्रह्मींची स्थिति । जाण तूं. ॥ १६७४ ॥ हे ज्यास त्यास आहे । परंतु बुद्धि ऐसें न पाहे । पाहे तरी न राहे । ब्रह्मस्थितींत. ॥ १६७५ ॥ ब्रह्म आत्मा आपुला । स्थितप्रज्ञें नाहीं आणिला । इतरीं नाहीं गमाविला । परी बुद्धि तन्मय[4] स्थितप्रज्ञाची. ॥ १६७६ ॥ ब्रह्मीं नसे मूळवासना । कैंची सद्य भोगेच्छा कामना, । बुद्धि कोणाची ओळखेना । ब्रह्म ऐसें. ॥ १६७७ ॥ जरी ओळखे बुद्धि सत्त्व[5] । आत्मत्वें शुद्ध ब्रह्मतत्त्व । तरी पूर्वसंस्कारें अहंता ममत्त्व[6] । उपजवी विषयवासना. ॥ १६७८ ॥ धरी वैराग्य, करी अभ्यास । सगुणप्रसादें त्या निर्गुणास । झोंबोनि बुद्धि आपणास । विसरोनि ब्रह्मीं ब्रह्म होय. ॥ १६७९ ॥ तरी जैसें निर्धर्म । त्रिगुणरहित परब्रह्म । टाकितां वेगळें रज तम । बुद्धि ब्रह्मीं ब्रह्म होय. ॥ १६८० ॥ तेव्हां ब्रह्मस्थिति । ते पावली म्हणावी शुद्धमति[7] । तेथें पावतां तृप्ति । मग न मोहे कदापि. ॥ १६८१ ॥ कीं अमृताचे सागरीं । बुडी दिधलिया उपरी । तरंग बुद्बुद[8] कोणेपरी । वेगळें न देखे. ॥ १६८२ ॥ हे

---

१. जो पुरुष सर्व कामना टाकून, निःस्पृह, निर्मम आणि अहंकारशून्य राहतो त्याला शांति प्राप्त होते. २. इच्छारहितें. ३. हे अर्जुना! ही ब्राह्मी स्थिति आहे. ही प्राप्त झाल्यावर पुरुषाला कधींही मोह होत नाहीं. ४. तद्रूप, ब्रह्मरूप. ५. सत्त्वगुण. ६. मीपणा. ७. बुद्धि. ८. बुडबुडे.

स्थिति पावल्या उपरी । पुरुष मोहेल कां परी । यालागीं म्हणतो श्रीहरी । कीं तो मग कधीं न मोहे. ॥१६८३॥ ब्रह्म वाटतां आपण । तेथें न वासना न मीपण। त्या स्थितीमाजीं निपुण। राहतां मोहे कां परी ? ॥१६८४॥ ऐसा सिद्ध महाराज। साधकें धरावी ऐसी लाज । कीं आपण ब्रह्म कळोनि काज । वासनेचें कैसें घ्रुरावें ? ॥ १६८५ ॥ रजतमरहित सत्त्व । करूनि आपलें निर्गुणत्व । तेथें बुद्धीचें स्थिरत्व । संपादावें सर्वथा. ॥ १६८६ ॥ साम्राज्यसिंहासना । पावोनि भिक्षेचीच वासना । धरितों मी ऐसा लाजेना । तत्त्वज्ञही तो अज्ञतुल्य. ॥ १६८७ ॥ आतां म्हणसी यास । बहु काळ करावा अभ्यास । करितां बहु आयास । या स्थितीस पावावें. ॥ १६८८ ॥ तरी तैसीही नव्हे दुर्लभ । हे ब्रह्मस्थिति अतिसुलभ । म्हणूनि म्हणतो श्रीवल्लभ । या उत्तरार्धे. ॥ १६८९ ॥

स्थित्वास्यामंतकालेऽपि[1] ब्रह्म निर्वाणमृच्छति. ॥ ७२ ॥

इति[2] श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

अगा ! अंतकाळीं एक घडी । विषयवासनेंत न टाकीं उडी । स्वस्वरूपीं मन दे बुडी । पावे तोही कैवल्य. ॥ १६९० ॥ अगा ! काळाचाही काळ । आपण परब्रह्म केवळ । ऐसें न कळोनि फटकाळ । पडती मुखीं मृत्यूच्या. ॥ १६९१ ॥ अर्जुना ! देहावसानीं । भाग्यें भेटे ब्रह्मज्ञानी । त्याच्या मुखें आत्मत्व समजोनी । एक घडी राहे या स्थितींत. ॥ १६९२ ॥ तोही जेव्हां कैवल्य लाहे । यांतही काय श्रम आहे । जो बहुकाळ या मार्गी राहे । तो तों जितांच होय मुक्त. ॥ १६९३ ॥ परी हा अंतकाळ । अगा ! उशाचा भुकेला व्याळ[3] । दूरि मानी तो फटकाळ । मुमुक्षु न म्हणवे. ॥ १६९४ ॥ मोक्ष इच्छितो मुमुक्षू । जैसा भोजन अपेक्षी बुभुक्षू । अतिशीघ्र लागे भक्षूं । सकळ भोग टाकुनी. ॥ १६९५ ॥ ऐसी जया जाली मुमुक्षा । मृत्यु समीप त्या दक्षा । वाटतो सर्व उपेक्षा । करी, धरी अपेक्षा या स्थितीची. ॥ १६९६ ॥ स्थिति येउनी हाता । वांचला तरी जीवन्मुक्तता । तत्काळ देह पडतां अव-

---

१. ही स्थिति अंतकाळीं जरी प्राप्त झाली तरी तो पुरुष ब्रह्माचे ठायीं निर्वाण पावतो. २. याप्रमाणें श्रीमद्भगवद्गीता नामक उपनिषदांतील ब्रह्मविद्यांतर्गत योगशास्त्रांतील कृष्णार्जुनसंवादाचा 'सांख्ययोग' नामक द्वितीय अध्याय आहे. ३. सर्प.

चिता । कैवल्य पावे. ॥ १६९७ ॥ यालागीं प्रतिक्षण । अंतचि मानी विच-क्षण । राहे या स्थितींत आपण । तोचि तरला अगा! पार्था! ॥ १६९८ ॥ तूं पार्थ पृथेचा सुत । धन्य ते आमुची आत । कीं हें आइकसी तूं पोटांत । जन्मलासि तिच्या. ॥ १६९९ ॥ वंश धन्य हे तों जननी । भाव ऐसा कृष्ण-वचनीं । कीं अत्यादरें हें जनीं । श्रवण करावें. ॥ १७०० ॥ हा अध्याय दु-सरा । ज्यांत संक्षेप सारा । अठरा अध्यायांच्या सारा । वदे श्रीकृष्ण. ॥ १७०१ ॥ टीका त्याचेंच वचन । त्यावेगळा कैंचा वामन । हे टीका आणि मन । सकळ कृष्णार्पण यावरी. ॥ १७०२ ॥ पुढें अध्याय तिसरा । तेथें कर्मसिद्धांतसारा । वर्णील त्या नमो यदुवीरा । वामन म्हणे. ॥१७०३॥

विजित्यामरानानयामास योऽगं स कृष्णोऽर्जुनायादिशत्सांख्ययोगम् ।
सुराचार्यमुख्यान्निरस्य द्वितीयः कृतोऽध्याय आत्मैव यत्राद्वितीयः ॥
इति श्रीमद्वामनपंडितविरचितायां यथार्थदीपिकायां द्वितीयोऽध्यायः ।

अध्याय तिसरा.

जय जय ब्रह्मादिजनक । जय जय जगदलंकारकनक[२] । जय जय निखिल-जनक[३] । श्रीशेषशयन. ॥ १ ॥ जय जय निगमानन । जय जय निगमावन[४] । जय जय पतितपावन[५] । देवाधिदेव. ॥ २ ॥ जय जय कर्मबंधहर । जय जय अनाद्यविद्यासंहर[६] । जय जय सकलसंशयपरिहर । अर्जुनगुरो! ॥ ३ ॥ करूनि तूतें वंदन । तृतीयाध्यायार्थकथन । करीन जेथें कर्मबंधन । तुटे समर्पितां[७] तूतेंचि. ॥ ४ ॥ पूर्वाध्यायीं अर्जुन । कर्माहूनि थोर ज्ञान । ऐसें आइके भगवद्वचन । वारंवार. ॥ ५ ॥ परंतु कर्मेचि चित्तशुद्धि । होतां मग ज्ञान-सिद्धि । ऐसी कर्मप्रशंसाप्रसिद्धि[८] । ऐकोनिही विसरला. ॥ ६ ॥ मनीं युद्ध न करणें । त्यास प्रतिकूळ कर्माचरण । ज्ञानप्रशंसाप्रकरण । आयकिलें अधिक कर्माहूनी. ॥ ७ ॥ तितकाच धरिला आश्रय । युद्ध न करणें हा निश्चय । म्हणोनि मानूनि संशय । प्रश्न करी अर्जुन. ॥ ८ ॥

---

१. ज्ञानी, विवेकी. २. विश्वालंकाराचें सोनें. ३. सर्वपिता. ४. वेद (निगम+अवन=वेद+रक्षण) रक्षक. ५. पातक्यांस पावन करणारा. ६. अनादि मायेचें हरण करणारा. ७. देतां, कर्म तुला अर्पण केलें असतां. ८. कर्माचें उत्तम वर्णन.

अर्जुन उवाच—**ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन!।**
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव! ॥ १ ॥

कर्मापरीस थोर बुद्धि । जीस आत्मज्ञानसिद्धि । ऐसी ज्ञानप्रशंसाप्रसिद्धि । पूर्वाध्यायीं ऐकिली. ॥ ९ ॥

पूर्वाध्यायश्लोकार्ध[1]—**'दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय।'**

टीका बहुत दुरूनि नीच । कर्मबुद्धीपरीस साच । ऐसें बोलिलास तूंच । सर्वज्ञ सर्वेश्वर. ॥ १० ॥ बुद्धियोग थोर निश्चित । कर्म नीच हें तुझें मत । जरी ऐसें तुज संमत । कां कर्मीं मज योजिसी? ॥ ११ ॥ कर्म नीच, ज्ञान थोर, । तथापि माझें कर्म अत्यंत घोर । कां करूं सांगसी कर्म क्रूर । जनार्दना! ॥ १२ ॥ दुष्ट जनाचें अर्दन । करणार तूं श्रीजनार्दन! । परी मी कैसा करूं मर्दन । भीष्मादिकांचें? ॥ १३ ॥ अगत्य स्वधर्मे तरावें । म्हणूनि हें घोर कर्मही करावें । तरी त्याहोनि कोटिगुण वैभवें । तूंच ह्मणसी ज्ञान थोर. ॥ १४ ॥ त्या ज्ञानाचा आश्रय । करीन ऐसा हा निश्चय । धरूनि म्हणतो ज्ञान अद्वय । तरेन त्याणें मी आजि. ॥ १५ ॥ आतां कर्मे करितां । प्रसन्न होती कर्मांगदेवता । त्या क्षोभती कर्म टाकितां । म्हणोनि भिऊं. ॥ १६ ॥ तरी तूं श्रीकेशव! । सकळ देवांचाही देव । तो मज देवाधिदेव । भेटलासी. ॥ १७ ॥ सर्वांहूनि समर्थ । या केशवनांवाचा अर्थ । त्या भावें पार्थ[2] । आळवी एथें या नांवें. ॥ १८ ॥ **'क' ब्रह्मा 'ईश' शिव** । दोघे वश जया तो केशव । तो तूं शिरीं असतां देव । काय करितील माझें? ॥ १९ ॥ इत्यादि भाव पोटीं । तो म्हणे ऐसें किरीटी । कीं हे हिंसाक्रिया खोटी । कां योजिसी केशवा! या कर्मीं? ॥ २० ॥ आतां यापुढें श्लोक । बोले पार्थ पुण्यश्लोक । त्याचें निमित्त अभिज्ञ लोक । आयकोत गूढ अत्यंत. ॥ २१ ॥ बोलोनि बोल ऐसें । मुखाकडे नेत्र सरिसे । करूनि पाहतां तो हांसे । मंद मंद श्रीकृष्ण. ॥ २२ ॥ तों वाटलें ऐसें अर्जुना । कीं ऐकोनि माझ्या वचना । हास्य आलें जनार्दना । अयुक्त बोलतों म्हणोनि. ॥ २३ ॥ तों तें आठवे मनीं । कीं क्षत्रियांस युद्धाहूनि । धर्म थोर नसे म्हणोनि । जें पूर्वाध्यायीं हरि वदे. ॥ २४ ॥ हें स्मरतां म्हणे हरी । हेंचि स्मरोनि अंतरीं । हांसतो कीं याच अवसरीं । हें कैसें हा विसरला? ॥ २५ ॥ तरी हा आपला बोल । आठवूनि मज ऐसें म्हणेल । कीं प्रश्न तुझा फोल[3] । बोलसी न समजोनी. ॥ २६ ॥

१. अध्याय २ श्लोक ४९ पहा. २. अर्जुन. ३. व्यर्थ, निष्फळ.

याकारणें हेंही वचन । जें बोलिलासि म्हणतो अर्जुन । परी या मिश्रित वाक्यें मन । मोहिलें म्हणतो या श्लोकीं. ॥ २७ ॥

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

आजि कर्मही थोर । बोलिलासि हाही विचार । तेही काय वारंवार । आइकिलें नाहीं. ॥ २८ ॥ घडी एक म्हणसी थोर कर्म । पुन्हा थोर जाणणें ब्रह्म । या मिश्रवाक्यें श्रम । न हरे माझा. ॥ २९ ॥ मिश्रवाक्य कानीं पडे । तों मन मोहांतचि बुडे । तूं मोहिसी म्हणतां झडे । जिन्हा कुष्ठी होऊनि. ॥ ३० ॥ म्हणूनि तूं न मोहिसी । तरी वाक्यें तूंचि बोलसी । यालागीं मूढत्वें मानसीं । मोह करितोसि हें वाटे. ॥ ३१ ॥ ऐसा भाव पोटीं । म्हणूनि बोले किरीटी । कीं मोहितोसीच ऐसी खोटी । गोष्टी वाटते मूढत्वें. ॥ ३२ ॥ तूं परम कृपेचा सागर । करावया माझा उद्धार । सकळ वेदार्थ निर्धार । उपदेशिसी. ॥ ३३ ॥ जरी माता घाली बाळासी विष । आणि विषरूप होय [1]पीयूष । तरी मोहकत्वदोष । लागे तुज. ॥ ३४ ॥ सूर्यमंडळीं थारा । जरी घडे अंधकारा । तरी या दोषाचा वारा । लागे तुज. ॥ ३५ ॥ कीं या स्थावरजंगमा । जाळूं लागे चंद्रमा । तरी हा दोष पुरुषोत्तमा! । लागे तुज. ॥ ३६ ॥ आतां एकचि [2]विशद । निश्चय करूनि मातें वद । कीं तो हृदयीं धरूनि शब्द । मी श्रेय पावें. ॥ ३७ ॥ आतां यापुढें श्लोक । बोलेल भगवान् उत्तमश्लोक । करितां त्याचा अर्थावलोक । शोक हरितो पार्थाचा. ॥ ३८ ॥ कीं मोहितोसि म्हणूनि । म्हणतां भ्याला बहु मनीं । हा दोष त्याचा परिहरूनि । बोलों पाहतो. ॥ ३९ ॥ आइकोत हें वचन । जें वदतो [3]कृपाघन । स्वतःसिद्ध पूर्ण षड्गुण । श्रीभगवान् स्वयें. ॥ ४० ॥

श्रीभगवानुवाच—**लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ! ।**

ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्. ॥ ३ ॥

आइक [4]अनघा अर्जुना! । अघ दोष तो तुज असेना । मोहितोसि तूं म्हणोनि वचना । बोलोनि घाबरा जालासि. ॥ ४१ ॥ तरी हें मीच बोलिलों कीं । दोंपरी निष्ठा या लोकीं । कीं जे [5]आत्मानात्मविवेकी । ज्ञानयोग त्या सां-

१. अमृत. २. स्पष्ट. ३. दयामेघ. (दयाळू.) ४. पापरहिता. ५. आत्मा काय आणि अनात्मा काय याविषयीं विचार करणारे.

त्यांला. ॥ ४२ ॥ कीं चित्तशुद्धि ज्यांची जाली । आत्मता बरी कळों आली । त्यास निष्ठा म्यां बोलिली । ज्ञानयोगें. ॥ ४३ ॥ कीं तिहीं करावें ध्यान । ध्यानार्थ करावें इंद्रियदमन । स्वरूपीं योजूनि मन । असावें तिहीं. ॥ ४४ ॥ ज्यांस नाहीं चित्तशुद्धि । होणें असे ज्ञानसिद्धि । तीहीं करोनि निष्कामबुद्धि । कर्म करावें. ॥ ४५ ॥ हें तुज वाटलें मिश्रित । म्हणूनि मोहिलें तुझें चित्त । प्रश्न करितां दोष अत्यंत । मानूनि घाबरा जालासी. ॥ ४६ ॥ स्तन द्यावया तानयाकडे । माय येतेच तों तें रडे । पाहतां ऐसें घडे । कीं दोष लाविला मातेसी. ॥ ४७ ॥ कीं न समजली बाळाची क्षुधा । तरी रडेल होतां क्षुधा-बाधा । हा दोष मातेस सुद्धां । लागलाची. ॥ ४८ ॥ परी प्राची तो स्व-भाव । तैसाच शिष्याचाही भाव । प्रश्न करितां नुरे ठाव । मर्यादेसी. ॥४९॥ गुरूसि न करितां प्रश्न । पोटीं वाटलें तेंचि वचन । न बोलतां संशय-निरसन । घडे कैसें? ॥ ५० ॥ तथापि मर्यादापालन । करूनि बोलावें व-चन । बोलोनि शंकलें तुझें मन । उचितचि हेंही. ॥ ५१ ॥ इत्यादि भाव पोटीं । धरूनि म्हणे अगा! किरीटी! । तूं अनघा निर्दोष दृष्टि । नव्हे तुझी वाइट. ॥ ५२ ॥ परंतु युद्धाची टाळणी । करावया जे बोलसी वाणी । हें न घडे म्हणतो चक्रपाणी । या श्लोकीं. ॥ ५३ ॥

न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।

कर्मांचा आरंभ न करीं । नैष्कर्म्यसिद्धि हे तोंवरी । न पावे गोष्टी खरी । बरी धरी मनामाजीं. ॥ ५४ ॥ कर्मांची सिद्धि ज्ञान । नव्हे हें साच वचन । परंतु कर्में शुद्ध मन । तेव्हां ज्ञान त्यास होय. ॥ ५५ ॥ एवं कर्मेंचि न म्हणवे ज्ञान । म्हणोनि ज्ञानाचें नांव जगज्जीवन । **नैष्कर्म्य** म्हणे हें भग-वद्वचन । वाखाणावें या भावें. ॥ ५६ ॥ आतां ज्ञानास साधन । जालें जें कां शुद्ध मन । कर्में मनाचें शोधन । जालें पाहिजे. ॥ ५७ ॥ याकारणें ब्रह्म सगुण । म्हणे कर्मारंभाविण । न घडे ज्ञान निर्गुण । कदापि. ॥ ५८ ॥ परी तें कर्म कृष्णार्पण । हें याच अध्यायीं बोलेल कृष्ण । तें निष्काम त्याचें विवरण । केलें मागिल्या अध्यायीं. ॥५९॥ कीं **नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति** । म्ह-णजे आरंभिल्या कर्मांची समाप्ति । निर्विघ्न नव्हतांही फलप्राप्ति । फल तें ईश्वरा-

---

१. फळाची इच्छा न धरितां केलेलें कर्म. २. तान्ह्या मुलाकडे. ३. अर्जुना! ४. हे अर्जुना! केवळ कर्म न केल्यानें तो कर्मापासून मुक्त होतो असें नाहीं. ५. कर्मरहितपणा. ६. अध्याय २ श्लोक ४० पहा. ७. ईश्वराची कृपा.

नुग्रह. ॥ ६० ॥ ईश्वरानुग्रहें शुद्ध मन । ईश्वरानुग्रहें हें ज्ञान । म्हणूनि कर्मारंभसाधन । म्हणे ज्ञानाचें. ॥ ६१ ॥ आरंभशब्दें अर्थ । इतुकाच सुचवी समर्थ । हा अर्थ टाकितां व्यर्थ । आरंभ शब्द होतसे. ॥ ६२ ॥ उगेंचि कर्माविणें । न घडे **नैष्कर्म्य** होणें । इतकेंचि कां श्रीकृष्णें । बोलों नये. ॥ ६३ ॥ हें आइकोनि **अर्जुन** । मनीं म्हणे मुमुक्षुजन । संन्यासें पावती ज्ञान । क्रिया वर्णोचिता टाकिती. ॥ ६४ ॥ मज कां लाविती कर्म । मी संन्यासेंचि जाणेन ब्रह्म । तो हा मनाचा भ्रम । हरी कृष्ण उत्तरार्धें. ॥ ६५ ॥

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति. ॥ ४ ॥

अरे! ज्यांस संन्यासें ज्ञान । त्यांस पूर्वाश्रमीं कर्मसाधन । अशुद्ध चित्ताचें मुंडण । व्यर्थाचार. ॥ ६६ ॥ संन्यासमात्रेंचि सिद्धि । नव्हे ज्ञानाची समृद्धी । कर्म न करितां नव्हे शुद्धि । चित्तास. ॥ ६७ ॥ तूं मुमुक्षु होऊनि । एकचि वद दोहींतूनि । मज म्हणसी म्हणोनि । हें बोलतों तुजलागीं. ॥ ६८ ॥ सकामास एक काम्य । मुमुक्षूस कर्म आणि ब्रह्म । दोंही निष्ठांचें वर्म । पूर्वाध्यायीं वदलों यालागीं. ॥ ६९ ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोलेल **उत्तमश्लोक** । त्याचें निमित्त मुमुक्षुलोक । परिसोत. ॥ ७० ॥ संन्यासेंकरूनि ब्रह्म । जाणोनि न करी वर्णोक्त कर्म । हा **अर्जुनाचा** भ्रम । पूर्वश्लोकीं निवारिला. ॥ ७१ ॥ परी त्यास इष्ट संन्यास । कीं कंटाळला युद्धास । म्हणूनि संन्यास त्यास । घ्यावाच वाटे. ॥ ७२ ॥ एथें म्हणतील संत । जे जाणती वेदाचा सिद्धांत । कीं वीतराग उपजतां पोटांत । संन्यास तेव्हांच बोलिला. ॥ ७३ ॥

श्रुति—**'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ।'**

श्रुति म्हणे ज्याच दिवशीं । वैराग्य उपजे मानसीं । त्याच दिवशीं संन्यासी । जालें पाहिजे. ॥ ७४ ॥ ऐसें असोनि संन्यास । कां घेऊं नेदी **अर्जुनास** । ऐसें संतांचिया मनास । वाटेल एथें. ॥ ७५ ॥ तरी संन्यासाचा निषेध । न करूनि करवी युद्ध । कीं संन्यासाचें तत्त्व शुद्ध । हेंचि वदेल अष्टादशीं. ॥ ७६ ॥ कीं काम्यकर्मांचा न्यास । म्हणजे टाकणें काम्यकर्मांस । त्यास म्हणावें **संन्यास** । संन्यासाचें हें तत्त्व. ॥ ७७ ॥ तेव्हां टाकूनि काम्य । करावें

---

१. जातीस जी उचित ती (कर्में). २. केवळ संन्यासानें म्हणजे कर्मांच्या त्यागानें कार्याची सिद्धि पुरुषाला प्राप्त होत नाहीं. ३. ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ्य व संन्यास हे चार आश्रम. ४. वर्णासाठीं शास्त्रानें सांगितलेलें. ५. वैराग्य, प्रेमाचा अभाव. ६. खरें स्वरूप.

नित्य निष्काम कर्म । परी बंधक तोही स्वधर्म । ईश्वरार्पण न करितां. ॥७८॥ हें पांच श्लोकेंकरूनि । बोलावें हें मनीं धरूनि । केवळ कर्मत्याग न घडे म्हणूनि । आधीं बोलतो या श्लोकीं ॥ ७९ ॥

नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः. ॥ ५ ॥

अर्जुना! जरी संन्यासी । डोई बोडोनि जालासी । तरी कैसा कर्मे टाकिसी । क्षण एकही. ॥ ८० ॥ लंगोटीही टाकणें । आणि नग्न होऊनि असणें । तेंही नव्हे काय करणें । अगा! कर्म. ॥ ८१ ॥ आवरूनि हात पाय । बसणें नव्हे कर्म काय । कांहीं न बोले कांहीं न खाय । तेंही कर्म. ॥ ८२ ॥ घट वर्ते तरीच माती । न वर्ततां काय अन्य जाती । कर्मे रचिली देहाकृती । त्याग कर्माचा तो कैसा? ॥ ८३ ॥ भूचर टाकूनि भूमी । म्हणे पळोनि जाईन मी । पळतां पुढें रिकामी । भूमीच दिसे. ॥ ८४ ॥ गगन टाकूनि पक्षी । उडों लागला अंतरीक्षीं । तो तें सर्वत्र लक्षी । तेंचि गगन. ॥ ८५ ॥ याकारणें कोणी । कांहीं न करूनि कोणे क्षणीं । असों सकेल हे वाणी । सर्वथा मिथ्या. ॥ ८६ ॥ आतां उगेंचि बसणें । आणि मौन धरूनि असणें । हें नव्हे कर्म ऐसें अंगीकारणें । जरी लागलें तुझ्या भिडेनें. ॥ ८७ ॥ तरी प्रकृतीचे गुण । आपलें कर्म एवंलक्षण । न सोडिती दर्शन श्रवण । वर्जिसी कैसा. ॥ ८८ ॥ प्रकृतीचे तिन्ही गुण । विषय इंद्रियें अंतःकरण । सर्वां अवशां स्ववशपणें । कर्में करविती. ॥ ८९ ॥ कोणी उगेच बसती । कांहींच कर्में न करिती । म्हणोनि म्हणसी तरी रीती । आइक त्यांची श्लोकीं या. ॥ ९० ॥

कर्मेंद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इंद्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते. ॥ ६ ॥

अगा! वाचे न बोले । आणि पायेंकरूनिही न चाले । आणि हातही न हाले । धरितां कांहीं. ॥ ९१ ॥ गुदेंद्रियें न हागे । घडी एक शिश्नही न जागे । मुतेही ना ऐसा वागे । ग्राम कर्मेंद्रियांचा. ॥ ९२ ॥ जैसें बकाचें

---

१. फलेच्छारहित. २. कोणीही पुरुष कधीही क्षणभर देखील कांही कर्म केल्याशिवाय राहत नाही; कारण प्रकृतीचे गुण प्रत्येकास कर्म करण्यास लावतात. ३. स्वभावाचे. ४. सत्व रज आणि तम हे प्रकृतीचे गुण होत. (अध्याय १४ श्लोक ५.) ५. वश नाहीं त्यांला. ६. जो मूढबुद्धि पुरुष कर्मेंद्रियाला दाबून, इद्रियार्थाचें मनांत स्मरण करीत राहतो त्याला दांभिक म्हणतात. ७. समूह.

ध्यान । मासेच आठवी मन । तैसें हें दांभिक भजन । मिथ्याचार. ॥ ९३ ॥ कीं कर्मेंद्रियें आवरी । मनीं विषयाचें ध्यान करी । विषयवासनेनें अंतरीं । मूढबुद्धि. ॥ ९४ ॥ कर्मावांचूनि शुद्धि । नव्हतां ऐसी दंभबुद्धि । ज्या कर्में ध्यानसिद्धि । तें ऐक या श्लोकीं. ॥ ९५ ॥

यस्त्विंद्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन! ।
कर्मेंद्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते. ॥ ७ ॥

अगा! मनेंचि मनीं । जो इंद्रियें आवरूनी । विहित कर्में करूनी । आरंभितो कर्मयोग. ॥ ९६ ॥ कर्मफळीं नव्हे आसक्त । एका ईश्वरींच अनुरक्त । अर्जुना! तो होणार मुक्त । विशिष्ट याकरितां. ॥ ९७ ॥ एथें अर्जुनास हरी । अर्जुना म्हणोनि पाचारी । कीं अर्जुनवृक्षाचें नांव तरी । क्षणीं होसी वृक्षरूप. ॥ ९८ ॥ कीं पूर्वश्लोकीं कर्मेंद्रियें । आवरूनि दांभिक मनोमयें । ज्ञानेंद्रियें चाळी स्वयें । विषयासक्त. ॥ ९९ ॥ हा वृक्षाचा गुण । कीं कर्मेंद्रियांविण । आयुष्य कंठी क्षण । तैसाचि बैसे दांभिक. ॥ १०० ॥ जरी अर्जुना! वृक्षचि होणें । तरी अवश्य कर्मत्याग करणें । जरी अर्जुना मनुष्य म्हणवणें । तरी करीं कर्में निष्काम. ॥ १०१ ॥ पोटीं धरूनि हा भाव । मुखीं या श्लोकीं अर्जुन नांव । बोले देवाधिदेव । अत्यंत गूढ. ॥ १०२ ॥ निष्कामें कैसीं कोणतीं । म्हणोनि पुससी तूं सुमती । तरी सांगतों तुजप्रती । या श्लोके. ॥ १०३ ॥

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

न बोलोनि फलश्रुती । उगलेंच करा म्हणती श्रुती । नियत कर्म त्यास म्हणती । संध्यादिक. ॥ १०४ ॥ नियत नेमिलें नित्यकर्म । ज्यास जें तो त्याचा स्वधर्म । त्यानें शुद्ध चित्त पावे ब्रह्म । तोचि संन्यास. ॥ १०५ ॥ तत्त्व संन्यासाचें । काम्यत्यागरूप साचें । तेव्हां करणें नित्यकर्माचें । प्राप्त जालें. ॥ १०६ ॥ करितां कर्मयोग । शुद्ध चित्तास शिखासूत्रपरित्याग । नं

---

१. हात, पाय, मुख, गुद, उपस्थ. २. हे अर्जुना! जो पुरुष मनानें इंद्रियास आवरून आणि आसक्ति टाकून, कर्मेंद्रियांच्या साधनानें कर्म करतो तो फार श्रेष्ठ होय. ३. अनुरागविशिष्ट. ४. मनःकल्पित. ५. हे अर्जुना! तूं नियतकर्म कर, कारण अकर्मापेक्षां कर्म श्रेष्ठ आहे; तसेंच अकर्मानें तुझ्या शरीराचें रक्षणही सिद्ध होणार नाहीं. ६. संध्यादि नित्यकर्में. ७. शेंडी आणि जानवें.

करी तरी हाचि संन्यासयोग । कीं टाकूनि काम्य नियत आचरें. ॥ १०७ ॥ ते नियत कर्म न करी । तरी ईश्वरदंड पडे शिरीं । करितां नियतकर्म संन्यास लौकरी । सिद्ध होय काम्य टाकितां. ॥ १०८ ॥ या भावेंकरूनी । नियत कर्म करीं म्हणोनि । बोलोनि म्हणतो न करण्याहुनी । करणें नियत कर्म थोर. ॥ १०९ ॥ अर्जुना! हांचि संन्यास । कर्मत्यागें न म्हणवे न्यास । कीं तो न घडेच कोणास । तो साधे केंवी तुज? ॥ ११० ॥ तुझ्या मनीं कर्मत्याग । तो न घडे संन्यासयोग । म्हणूनि सर्वथा कर्मांचा वियोग । न करवे म्हणूनि बोलिलों. ॥ १११ ॥ तें लटिकें कीं खरें । आपणाचवरूनि पाहें बरें । हें बोलतों निर्धारें । या श्लोकाच्या उत्तरार्धें. ॥ ११२ ॥

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

कांहीं कर्म न करिसी । आणि उगला जरी बससी । तरी काय खासी कैसा हागसी । सांग सांग. ॥ ११३ ॥ या भावें म्हणे हरी । कीं शरीरनिर्वाह तोही परी । तुझा न चले जरी । कर्म टाकूनि बैसलासी. ॥ ११४ ॥ वैराग्य उपजे चित्तीं । तेचि दिवसीं म्हणे श्रुति । कीं संन्यास घ्यावा तो श्रीपति । या श्लोकीं अर्जुनास उपदेशी. ॥ ११५ ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त मुमुक्षु लोक । आइकोत इतरही निर्मत्सर. ॥ ११६ ॥ टाकीन म्हणे स्वधर्म । आणि जाणेन म्हणे ब्रह्म । त्यास अगत्य नियतकर्म । पदरीं बांधलें. ॥ ११७ ॥ निषेध काम्यकर्मांचा, । साधला न चाळितां वाचा । कीं सर्व कर्मफलत्याग साचा । करितां नियत नित्य तें कर्मचि नेमिलें. ॥ ११८ ॥ तरी काम्याचा जो समूल त्याग । तो तरी होय कीं संन्यासयोग । परी नित्याचाही फलवियोग । जाला पाहिजे. ॥ ११९ ॥ नित्यकर्मासि श्रुति । पितृलोक फल उपपादिती । आणि पाहतांही वस्तुस्थिति । अनिवार्य गुण वस्तूचा. ॥ १२० ॥ उष्ण हो चंद्रमंडळ । म्हणतांही तें शीतळ । शीतळ हो म्हणतां अनळ । जाळूंच लागे. ॥ १२१ ॥ विषाचें नव्हे अमृत । अमृतही विष नव्हे निश्चित । परी धन्वंतरि याचा हस्त । लागतां विषही पीयूष होय. ॥ १२२ ॥ बचनाग खातां मरती । परी उत्तम वैद्याचिया हातीं । देतां तो करी त्याची प्रकृती । पूर्वगुणास विपरीत. ॥ १२३ ॥ बचनागाचा रस करी । तो थिल्या रोगातें संहारी । कर्म नव्हे बंध तरी । जरी

१. त्याग. २. सांगतात. ३. अग्नि. ४. आयुर्वेदप्रवर्तक देववैद्य. ५. अमृत. ६. एक विषारी वनस्पति. ७. मुळच्या असलेल्या.

ईश्वरीं अर्पिजे. ॥ १२४ ॥ यास म्हणावें त्याग । त्यागास अपेक्षी संन्यासयोग। त्यागेंचि जन्ममृत्युवियोग ।' श्रुति म्हणे. ॥ १२५ ॥

श्रुति—**'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ॥'** [कैवल्य उ०]

मोक्ष नव्हे कर्मे धनें । मोक्ष नव्हे पुत्रसंतानें । कीं अपुत्रास म्हणती परलोकगमन । असेना. ॥ १२६ ॥ अपुत्रास लोक नसे । वेदनि बोलती ऐसें। परी लोक शब्दें न गवसे । अर्थ मोक्षाचा. ॥ १२७ ॥ स्वर्ग परलोक । आणि इहलोकही लोक । मोक्ष तो अलोक । पुनरावृत्ति जेथें असेना. ॥ १२८ ॥ हे श्रुति. याचि अनुसंधानें । म्हणे कर्मे संतानें धनें । मोक्ष नव्हे कोण्याही साधनें । त्यागें एकेंचि मोक्ष. ॥ १२९ ॥ मोक्ष एकलियाचि त्यागें । न धनें न संतानें न कर्मयोगें । नित्यकर्मही पितृलोकभोगें । श्रुति बोलती बंधक.॥१३०॥ मोक्ष तो मुख्य ज्ञानें । हीं ज्ञानप्राप्तीस साधनें । त्यांत त्याग वेदवचनें । म्हणे थोर. ॥ १३१ ॥ कोणीं तेच श्रुति । त्याग संन्यास वाखाणिती । परी संन्यासाचें यदुपति । तत्त्व अष्टादशीं बोलेल. ॥ १३२ ॥ काम्यकर्मांचा त्याग । तोचि संन्यासयोग । पुन्हा सर्वकर्मफलत्याग । त्या संन्यासावेगळा म्हणेल. ॥ १३३ ॥ आणि त्यागावांचून संन्यास । नये कोण्या प्रयोजनास । कीं काम्यावेगळ्याही कर्मांस । फळ देखिलें. ॥ १३४ ॥ कीं सर्वकर्मफलत्याग । त्यास म्हणावें त्याग । ऐसें स्वयें श्रीरंग । अष्टादशीं बोलेल. ॥ १३५ ॥

'काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥' [अध्याय १८ श्लोक २.]

काम्यकर्मांचा न्यास । तयास म्हणावें संन्यास । आणि सर्वकर्मफलास । त्यागणें त्याग त्या नांव. ॥ १३६ ॥ तेव्हां ईश्वरार्पणयोग । तरीच कर्मफलवियोग । एवं याचें नांव त्याग । कीं कर्मार्पण ईश्वरीं. ॥ १३७ ॥ भगवद्गीतेंत समर्थ । त्याग तो हाचि यथार्थ । याकारणें श्रुत्यर्थ । हाचि साच. ॥१३८॥ आणि ईश्वरकृपेवीण । न ओळखवे आपणां आपण । तें ईश्वरकृपा कर्मार्पण । त्याग करितां. ॥ १३९॥ आत्मज्ञान कोणे परी । प्राप्त नव्हे एक जरी । ईश्वर कृपा करी । तरीच हेही श्रुति बोलती. ॥ १४० ॥ त्या श्रुति आणि त्यांचे अर्थ । वर्णितां वाढेल अपार ग्रंथ । आणि हें प्रसिद्ध असतां व्यर्थ । कां श्रोतयां शिणवावें ? ॥ १४१ ॥ एवं सर्वकर्मपसारा । समर्पितां सर्वेश्वरा। कृपा ये-

१. लोक नव्हे तो. २. पुनर्जन्म.

तांच या नरा । ज्ञान उपदेशी गुरुरूपें. ॥ १४२ ॥ तेव्हां पूर्वील [1]अनर्पितें । जीं अगणितें [2]संचितें । तीं नासती या निमित्तें । मोक्ष त्यानेंचि एकलिया. ॥ १४३ ॥ एवं काम्यकर्मत्याग । आणि नित्यकर्म संन्यासयोग । तो पूर्वश्लोकीं श्रीरंग । सिद्ध करी नियतकर्मी योजितां. ॥ १४४ ॥ सिद्ध होतां संन्यास-योग । त्यास सद्य अपेक्षित त्याग । त्यागविणें फलसंयोग । अनिवार्य नियत कर्माचा. ॥ १४५ ॥ त्या त्यागाचें लक्षण । आणि त्या त्यागलक्षणावीण । इ-तरास न घडे म्हणे त्याग म्हणणें । हें उपदेशितो या श्लोकीं. ॥ १४६ ॥

[3]यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः ।

यज्ञ तो विष्णु सगुणब्रह्म । तदर्थ त्यास अर्पावया केलें कर्म । त्यां कर्मा-वांचूनि सर्व धर्म । आचरतां बद्ध हा लोक. ॥ १४७ ॥ विष्णु म्हणतां उगा । निर्गुण वाटेल जगा । यज्ञशब्दप्रयोगा । करूनि सुचवी श्रुति एथें.॥१४८॥

श्रुति—**'यज्ञो वै विष्णुः ।'**

यज्ञ तो विष्णु निर्धारें । श्रुति बोले या प्रकारें । तोचि जगीं यज्ञाकारें । सर्वयज्ञभोक्ता.॥१४९॥ यज्ञशब्दें भगवद्वाणी । हे सुचवी कीं ज्ञणीं । कर्में समर्पि-तील निर्गुणीं । निर्गुणें न तुटे कर्मबंध. ॥१५०॥ निर्गुण अधिष्ठान थोर । जैसा [4]मृषा सर्पा आधार दोर । परी त्यास साव आणि चोर । सारिखे दोघे. ॥१५१॥ दोरें न मरे असत्य साप । निर्गुणें न नासे पुण्य पाप । सर्प नासणें प्रताप । रज्जुज्ञानाचा. ॥ १५२ ॥ दोरें सर्प केला नाहीं । दोर सर्प न दवडी कांहीं । दोरें नासे तो सर्पही । दोरांत कैसा असेल? ॥ १५३ ॥ अग्नींत काष्ठ प्रकाशे । परी न राहे, जळोनि नासे । न कळतां रज्जू सर्प भासे । कल्पांतवरी जों [5]द्रष्टे जीवे-श्वर. ॥ १५४ ॥ रज्जूचें न जाणणें । त्यानेंचि मिथ्या सर्प होणें । कीं रज्जु जाणतां राहणें । न घडे सर्पाचें. ॥ १५५ ॥ जरी रज्जु कळला असता । तरी सर्प कां हो दिसता । जरी दिसता तरी कां नासता । रज्जु कळतां तो सर्प. ॥ १५६ ॥ एवं रज्जु न कळतां जाला । रज्जु कळतां नासला । कर्म-प्रपंच मिथ्या भासला । निर्गुणदोरीं निर्गुणसर्प. ॥ १५७ ॥ एवं कर्म म्हणजे अविद्या । अविद्या नाशी ब्रह्मविद्या । ते विद्या शक्ति त्या [6]आद्या । ईश्वराची. ॥ १५८ ॥ तो म्हणावा सगुण । त्याच्या चरणीं कर्मार्पण । बोलेल तें ब्रह्म

---

१. ईश्वरार्पण केलीं नाहीत अशीं कर्मै. २. सांचलेलीं कर्मै. ३. यज्ञाच्या उद्देशानें केलेल्या कर्मांशिवाय इतर सर्व कर्मांनें हा लोक बंधन पावतो, यास्तव हे अर्जुना! संग टाकून त्याच उद्देशानें कर्म कर. ४. खोट्या. ५. पहाणारे. ६. मूळच्या.

सगुण । नाश अविद्याकर्माचा. ॥ १५९ ॥ याच गीतेंत ब्रह्मार्पण । बोलेल तें ब्रह्म सगुण । कीं अविद्यानाशक निर्गुण । न घडे कधीं ऐसें. ॥ १६० ॥ ईश्वरोपाधि आणि निर्गुण । दोहींस म्हणावें सगुण । त्यांत फळची निर्गुणपण । मोक्षफळदाता ईश्वर. ॥ १६१ ॥ धनवंत आणि त्याचें धन । धनार्थें धनिकाचें भजन । धनप्राप्तीस साधन । न घडे भजन धनाचेंचि. ॥ १६२ ॥ एवं विष्णु म्हणावा तेथें । यज्ञ बोलिला जेथें । तो सगुणच ऐसा एथें । भगवद्भाव. ॥ १६३ ॥ जें कर्म नव्हे यज्ञार्थ । म्हणजे न विष्णुप्रीत्यर्थ । तें जालें बंधनार्थ । मनुष्यलोकीं. ॥ १६४ ॥ तेव्हां इतर देवतार्पण । त्या कर्मी असेच बंधकपण[1] । कीं एका यज्ञार्थाविण । सर्वत्र बंध म्हणतसे. ॥ १६५ ॥ आतां यज्ञकुंडादि क्रियामय । तदर्थ कर्म हा निश्चय । तें एक करितां न होय । बंधक ऐसें म्हणावें. ॥ १६६ ॥ तरी यज्ञही कर्म निश्चयें । तेव्हां कर्मचि बंधक नव्हे स्वयें । अर्थ न साधे या अन्वयें । यज्ञविष्णु श्रुतिसिद्ध. ॥ १६७ ॥ यज्ञ यज्ञा कारण । तेव्हां कर्माकारणें कर्म करणें । तें बंधक नव्हे ऐसें कोण । बोलों सके. ॥ १६८ ॥ दरिद्रें दरिद्र फिटे । कीं अंधकारें अंधकार तुटे । बायको बायकोस कोठें । ऋतु दे पुत्रोत्पत्तीचा. ॥ १६९ ॥ आतां यज्ञशब्दें इतर देवता । तरी देवतांतरभजनवार्ता[2] । सर्वथा निषेधी हे भगवद्गीता । तेंही घडेना. ॥१७०॥ नवमाध्यायींही गोष्टी ऐसी । कीं 'यत्करोषि यदश्नासि[3] । तत्कुरुष्व मदर्पणं' हें पार्थासी । अन्यत्रही स्थळोस्थळीं बोलेल. ॥ १७१ ॥ एवं विष्णूस कर्मार्पण । न करितां सर्वत्र बंधकपण । हाचि निर्णय ब्रह्म सगुण । श्रीकृष्ण करी. ॥ १७२ ॥ आतां समर्पण सगुणा । तें नये बंधकपणा । तरी काम्यकर्मही त्याच निपुणा । विष्णूस अर्पू. ॥ १७३ ॥ कदाचित् मनीं पार्थ । धरील ऐसा अर्थ । म्हणूनि हें निषेधितो समर्थ । श्रीकृष्ण या उत्तरार्धें. ॥ १७४ ॥

तदर्थं कर्म कौंतेय! मुक्तसंगः समाचर. ॥ ९ ॥

त्या कारणेंही कर्म । करीं टाकूनि संगभ्रम[4] । त्यासही न अर्पितां श्रम । न तुटे फळ बंधाचा. ॥ १७५ ॥ अर्जुना! जों नाहीं मुमुक्षा । मुमुक्षा म्हणजे मोक्षापेक्षा[5] । ते नसतां नेदी मोक्षा । सर्वेश्वर. ॥ १७६ ॥ भोग अथवा मोक्ष । जें ज्यास सापेक्ष । तेंचि[6] देतो कीं कल्पवृक्ष । न मागतां कांहींच नेदी.

१. बंधन करणारें. २. इतर देवांच्या भजनाची गोष्ट. ३. अध्याय ९ श्लोक २७ पहा. ४. आसक्ति. ५. मोक्षाची इच्छा. ६. इष्ट, वांछित.

॥ १७७ ॥ ईश्वर दयाळु केवळ । म्हणूनीच मागितलें फळ । देतो कीं सद्य विव्हळ । होय जन न देतां अपेक्षित. ॥ १७८ ॥ फळ इच्छी अंतःकरण । आणि करी तें कर्मार्पण । तरी फळचि दे सर्वज्ञ निपुण । कल्पवृक्ष. ॥१७९॥ एवं विष्णूस अर्पण । आणि ज्या कर्मी निष्कामपण । या वेगळें कर्म स्वगुण । बंधकत्व सर्वथा न सोडीं. ॥ १८० ॥ यालागीं वेदोक्तही काम्य । आइकतां जें कर्णास रम्यें । तें अर्पितांही सगुण ब्रह्म । बंधक फळचि देणार. ॥१८१॥ एवं नित्यकर्म करावें । तें विष्णूस अर्पावें । त्यानेंचि पावावें । मोक्षफळ. ॥ १८२ ॥ याला म्हणावें त्याग । काम्यत्याग संन्यासयोग । अर्जुनास म्हणे श्रीरंग । होई ऐसा. ॥ १८३ ॥ टाकूनि काम्याचरणें । नियतकर्मचि करणें । हा संन्यास पूर्वश्लोकीं खुणें । न बोलतां दाखविला. ॥ १८४ ॥ तें नियतही कर्म बंधक । म्हणोनि प्रवर्तला हा श्लोक । कीं जो विष्णु सगुण एक । त्यास अर्पावें. ॥ १८५ ॥ त्यांतही काम्य टाकावें । त्या कर्मास संन्यास म्हणावें । तेंही विष्णूस अर्पावें । हा त्याग. ॥ १८६ ॥ उगाच कर्मत्याग । करणें नव्हे संन्यासयोग । त्या प्रत्यवायें[1] नरकभोग । सिद्धि नव्हे या संन्यासें ॥ १८७ ॥ यालागीं मागें देव । **'न च संन्यसनादेव'** । म्हणूनि बोलिला देवाधिदेव । कीं संन्यास तुज नव्हे योग्य. ॥ १८८ ॥ तों अर्जुनमनोगत । संन्यासावरीच अत्यंत । म्हणूनि पूर्वश्लोक वरी अनंत । काम्यत्याग संन्यास बोलिला. ॥ १८९ ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सकळ लोक । परिसोत. ॥ १९० ॥ सांडूनियां काम्य । सोलीव नियत नित्यकर्म । तेंही जें सगुण ब्रह्म । त्यास अर्पावें. ॥ १९१ ॥ पूर्वश्लोकवरी । हा उपदेश कृष्ण करी । तों दया उपजली अंतरीं । सकळ साधारणांची. ॥ १९२ ॥ कीं हे भगवद्गीता । संतां सर्वांस उपयोगी तत्त्वतां । एथें निष्कामताचि सिद्ध होतां । उडालें काम्य. ॥ १९३ ॥ अशुद्धचित्त निष्काम । होणें न घडे हा नेम । मन असोनि सकाम । ईश्वरार्पित हें निरूपिलें. ॥ १९४ ॥ त्रिविध जन हा नेम । मुमुक्षु मुक्त सकाम । मुमुक्षूस नित्य निष्काम । ईश्वरार्पित हें निरूपिलें. ॥ १९५ ॥ आतां जन सकाम । त्यांस अवश्य सकामकर्म । म्हणूनि बोले सगुण ब्रह्म । त्यास प्रथम हा श्लोक. ॥ १९६ ॥

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक्. ॥ १० ॥

---

१. अडथळ्यानें.

तूं मुमुक्षु गा! अर्जुना! । संन्यास बरवा वाटे मना । म्हणूनि सांडूनि कामना । नियतकर्म तूतें बोलिलों. ॥ १९७ ॥ परि इतरांस निश्चित । काम्यकर्मेंचि उचित । येविषयीं वेदेंविहित[1] । गुह्य सांगतों. ॥ १९८ ॥ ऐसा भाव पोटीं । तों कृष्ण म्हणे अगा! किरीटी! । ब्रह्मा निर्मितां प्रजांच्या कोटी । यज्ञही निर्मी त्यासांगातें. ॥ १९९ ॥ उपजतांचि बल मुग्ध[2] । मातेच्या स्तनीं उपजे दुग्ध । हा मायागुण स्निग्ध[3] । अनादि. ॥ २०० ॥ तैसा प्रतिकल्पीं ब्रह्मा । सृष्टि करी हा अनादि महिमा । जीवांचिया जीवधर्मा । तोचि करी हेंही अनादि. ॥ २०१ ॥ एवं प्रजासांगातें । ब्रह्मा निर्मी यज्ञातें । निर्मूनि म्हणे प्रजातें । ब्रह्मा असें. ॥ २०२ ॥ कीं हा यज्ञ बरवा । करितां वृद्धीतें तुम्ही पावा । हा यज्ञ तुम्हीं जाणावा । कामधेनु आपली. ॥ २०३ ॥ हा कामधेनु तुम्हां । हो म्हणे ब्रह्मा । त्या यज्ञफलप्राप्तिक्रमा । बोलतसे या श्लोकीं. ॥२०४॥

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयंतु वः ।
परस्परं भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ. ॥ ११ ॥

या यज्ञेंकरूनि देवां । तुम्ही यजा पूजा सदैवा । ते देव फळ देती तेव्हां । तुम्हांसी. ॥ २०५ ॥ तुम्ही पुन्हा त्या देवां । त्या यज्ञेंचि करूनि भावा । ते पुन्हा तुम्हां सदैवां । पाळितील. ॥ २०६ ॥ ऐसी परस्पर । भावना घडतां सादर । विषयसुख वारंवार । पावाल हेंचि परम कल्याण. ॥ २०७ ॥ फळ देती भक्षूनि याग । मग तुम्ही नेदां त्याचा विभाग । तरी अपराधी व्हाल त्यांचा लाग[4] । न सुटे म्हणतो या श्लोकें. ॥ २०८ ॥

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यंते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

तुम्हांस इष्ट भोग । ते देव देती भक्षूनि याग । तिहीं दिधलें त्यांतूनि त्रिभाग । त्यांचा न देतां क्षोभती[5]. ॥ २०९ ॥ तिहींच दिधले पदार्थ । त्या पदार्थी यज्ञ तदर्थ । जो न करी त्यास समर्थ । ते पीडिती. ॥ २१० ॥ तेव्हां अपराध लागेल थोर । जो ऐसा तो देवांचा चोर । ते न दिसती परी हा समोर । त्या देवांस सर्वत्र. ॥ २११ ॥ राजद्रव्य चोरी । त्यास राजा मारी । मग देव ऐसेपरी । करिती त्यावरी शासन. ॥ २१२ ॥ यालागीं त्यांस द्यावें । तेव्हां आपण तें खावें । अन्यथा पापफल भोगावें । लागेल. ॥ २१३ ॥ आतां

१. वेदप्रतिपादित. २. अज्ञ. ३. ममतेचा. ४. संबंध. ५. रुष्ट होतात.

यापुढें श्लोक । तो स्वयें बोले उत्तमश्लोक । पूर्व श्लोकवरी कितीएक । शब्द वर्णिले ब्रह्मयाचे. ॥ २१४ ॥ कीं [1]काम्ययज्ञमनोरथ । पूर्ण करिती देव समर्थ । परी तिहीं दिधलें जें त्याणें तदर्थ । न करितां यज्ञ ते दंडती. ॥ २१५ ॥ हें ब्रह्मयाचें वर्णिलें वचन । यास देतो स्वयें अनुमोदन । आणि सन्मार्गी सर्व जन । लावितो या श्लोकीं. ॥ २१६ ॥

यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यंते सर्वकिल्बिषैः ।

वैश्वदेवादि यज्ञ करिती । वेदविहित जे आचरती । यज्ञशेष अन्न भक्षिती । ते सुटती सकळ पापापासुनी. ॥ २१७ ॥ प्रथम पाप थोर । कीं देवांचे होती चोर । तो चुके दंड घोर । यज्ञ करितां त्या अन्नाचा. ॥ २१८ ॥ आहुतीद्वारा देवांस तुष्टी । ते होतां करिती वृष्टी । न यजितां होती कष्टी । न वर्षती पर्जन्य. ॥ २१९ ॥ जेव्हां पर्जन्य न पडे । तेव्हां फलजीवहिंसा घडे । तें सकल पाप जोडे । यज्ञ न करी त्याला. ॥ २२० ॥ इतरांच्या यज्ञ[2]सुकृतें । देव वर्षती वृष्टीतें । परी तो अपराध ठेवूनि यांतें । दंड करिती. ॥ २२१ ॥ देवांस होतां संतोष । जो भक्षी यज्ञशेष । अवृष्टिजनित सर्व दोष । चुकती याचे. ॥ २२२ ॥ ऐशा किल्बि[3]षापासूनी । सुटे यज्ञशेष तें भक्षूनि । कोणीं [4]पंचसूना किल्बिषें म्हणूनि । एथें वाखाणिती. ॥ २२३ ॥ तोही अर्थ घडे । धर्मशास्त्रास अनुकूल पडे । परी पंचसूनादोष न झडे । या प्रायश्चित्तें. ॥ २२४ ॥

स्मृति–**कंडनी पेषणी चुल्ली उदकुंभी च मार्जनी ।**

पंचसूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विंदति. ॥[मनु०अ०३श्लो०६८-६९.]

कांडणें दळणें । चुली पेटवणें, जळ घटीं भरणें । पांचवी [5]सूना सडा सारवणें । जीवहिंसा या पांचांत. ॥ २२५ ॥ कांडितां दळितां किडे । मरतां हिंसा घडे । काष्टांतही सवडी सांपडे । वसती कृमी त्यांतही. ॥ २२६ ॥ ओली कांहीं गोंवरी । तों किडेच नुसते अंतरीं । इत्यादि हिंसा खरी । घडे मुळें चुलीच्या. ॥ २२७ ॥ शेण रगडूनि शेणी । करितां जीवभोटींच्या [6]श्रेणी । मरती हेही करणी । चुलीनिमित्त. ॥ २२८ ॥ कीं झाडणें सडासारवण । म-

१. फलेच्छेनें यज्ञ करणाराच्या मनांतील इच्छा. २. पुण्यें. ३. पाप, दोष. ४. कांडण, दळण, चूल पेटवणें, पाणी भरणें आणे शेण सारवणें यांपासून जीवहिंसादि घडतात त्यांस पंचसूनादोष म्हणतात. [मनुस्मृति–अ० ३ श्लो० ६८-६९.] ५. हिंसागृह. ६. पंक्ति.

रती जीव तें गणी कवण । हें पांचवे सुनेचें विवरण । या पंचसूना गृहस्था-श्रमीं. ॥ २२९ ॥ या पंचसूना यांचे दोष । जाती भक्षितां वैश्वदेवशेष । ऐसाही कांहीं घोष । प्रसिद्ध जगीं. ॥ २३० ॥ तरी ज्यांस करणें दंड । पुढें आहे उदंड । तैसेही लंडभंड । हातीं धरावे कार्यार्थ. ॥ २३१ ॥ कांहीं राज-सेवा हातें । त्यांच्या घेती शेवटीं तयांतें । दंडिती तैसी रोकडी जनातें । हे शुद्धी. ॥ २३२ ॥ क्रिमिभोजन नामक । यास बोलिले नरक । मारिले जे क्रिमि अनेक । ते नरकीं भक्षिती स्वहिंसका. ॥ २३३ ॥ यास भूतदया मनीं । गृहस्थें सकुटुंबें धरूनी । पंचही कर्मे विचारूनी । करितां मरती कां क्रिमी. ॥ २३४ ॥ ज्यास नाहीं भूतदया । त्याची राक्षसाची काया । व्यर्थ त्याची सर्व क्रिया । भूतद्रोहें. ॥ २३५ ॥ काय या पांचचि सूना । कीं यावेगळी हिंसा घडेना । जीव कोटि काया मरेना । चालतां वाटे. ॥ २३६ ॥ न मारितांही ढेकुण । आंगाखालीं होती चूर्ण । या दोषाचें गणन । कां न मोजिलें यांत. ॥ २३७ ॥ पांचचि या निवडिल्या । त्या उगाच सूना कां नाहीं बोलिल्या । त्या वेगळ्याच राहिल्या । न गणितां त्यांत. ॥२३८॥ एवं वर्णाश्रमानुसार । कर्म चालावया अधिकार । सुचविला पापपरिहार । याचा नव्हे इतकियानें. ॥ २३९ ॥ दया ज्याचिया मनीं । कंडनादिकर्मे विचारूनि । करितां हिंसा न कळोनि । होतां दयाच तें पाप नाशील. ॥ २४० ॥ त्या दयेनें सर्वात्मा हरी । संतुष्ट होतां अज्ञान हरी । तेव्हां सकळ कर्मे संहरी । दया थोर. ॥ २४१ ॥ 'पिशाचाचे हातीं कोलित' । तैसें हें प्रायश्चित्त । तेव्हां कां कांपेल चित्त । हिंसा करितां. ॥ २४२ ॥ कंडनादि क्रिया । करितां कांहीं करावी दया । तों ऐकता प्रायश्चित्ता या । निसंतान जालें दयेचें. ॥ २४३ ॥ श्रीकृष्ण एथें हीं किल्बिषें । न म्हणे जाती यज्ञशेषें । स्मृतीच्या अर्थवादघोषें । वाखाणावी कां गीता? ॥ २४४ ॥ पंचसूनाप्रायश्चित्त । वैश्वदेवही घडो निश्चित । परी गीतार्थ नव्हे उचित । वाखाणणें एथें ये रीती. ॥ २४५ ॥ कीं याच श्लोकाचें विवरण । तीं श्लोकीं करील करुण । तेथें नराप्रति नारायण । हेंचि बोलेल विशद. ॥ २४६ ॥ एवं भक्षितां यज्ञशेष । सकळ नासती किल्बिष । अन्यथा लिप्त होती दोष । हें उत्तरार्धें बोलतो. ॥ २४७ ॥

भुंजते ते त्वघं पापा ये पचंत्यात्मकारणात्. ॥ १३ ॥

---

१. 'कंडनी पेषणी चुली चोदकुंभी च मार्जनी । पंचसूना गृहस्थस्य पंचयज्ञात्प्रणश्यति. ॥'
२. किडे. ३. कुलक्षय. ४. पापे. ५. करुणाकर, ईश्वर. ६. अर्जुनाला. ७. स्पष्ट.

केवळ आपणाच कारणें । अर्जुना! जो पाक करणें । तें पापचि खाताति जाण । ते पापी. ॥ २४८ ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सर्व लोक । आइकोत अर्थासहितही. ॥ २४९ ॥ पंचसूनादोष । वैश्वदेवें हरती हा घोष । अर्थवाद ये स्थळीं किल्बिष । परिहरे तें वेगळें. ॥ २५० ॥ कीं देवां न होतां तुष्टि । न करिती पर्जन्यवृष्टि । होती सर्व जीव कष्टी । हे सर्व दोष. ॥ २५१ ॥ हे दोष जाती लया । वैश्वदेवादि यजनक्रिया । करितां अगा! धनंजया! । हा भाव पूर्वी काढिला. ॥ २५२ ॥ हा अर्थ या दों श्लोकीं क्रमें । बोलिजे तो पुरुषोत्तमें । तिसऱ्या श्लोकीं हाचि नेमें । सिद्धांत बोलेल श्रीकृष्ण. ॥ २५३ ॥

अन्नाद्भवंति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्. ॥ १५ ॥

अन्नापासोनि होती भूतें । कीं अन्नें होती शुक्रशोणितें । तें अन्न पर्जन्यें होतें । तो पर्जन्य पूर्वोक्त यज्ञेंकरूनी. ॥ २५४ ॥ तो यज्ञ कर्मद्वारा । तो कर्मकलाप सारा । वेदापासोनि अगा! वीरा । उत्पन्न होतो. ॥ २५५ ॥ अक्षरब्रह्मापासूनी । प्रतिकल्पीं उद्भवती म्हणोनी । वेद अनादि परि लय पावोनी । तेथूनच प्रकटती. ॥ २५६ ॥ त्या वेदाचे वेदपणें । कीं बोलावीं ब्रह्मलक्षणें । जरी सर्वत्रांतें ब्रह्म पूर्ण । तरी सांपडे वेदींच. ॥ २५७ ॥ तस्मात् त्याकारणें । जरी सर्वगत परिपूर्ण । तरी वेदींच सगुण निर्गुण । उभयलक्षण तें असे. ॥ २५८ ॥ एवं यज्ञ तेथें निगम । निगम तेथें ब्रह्म । यालागीं जेथें यज्ञधर्म । तेथें ब्रह्म प्रतिष्ठित. ॥ २५९ ॥ दूध गायींच्या सर्व देहीं । परी स्तनीं प्रतिष्ठिलें तेंही । कीं पुच्छ पिळितां येणार नाहीं । प्राप्त दुग्ध सर्वगत. ॥२६०॥ काष्ठीं अग्नि सर्वगत । परी मथितांचि तो असे सांपडत । तो अग्निहोत्रींच प्रतिष्ठित । बोलावा. ॥ २६१ ॥ यज्ञें होतां चित्तशुद्धी । तेव्हां वेदार्थी निघे बुद्धि । ते वेदयज्ञीं ज्यांत सिद्धी । ब्रह्मज्ञानाची. ॥ २६२ ॥ एवं यज्ञादि धर्म । करितां पाविजे ब्रह्म । या भावें बोले सगुण ब्रह्म । कीं ब्रह्म यज्ञीं प्रतिष्ठित.

---

१. 'अघं स केवलं भुंक्ते यः पचत्यात्मकारणात् । यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत्सतामन्नं विधीयते॥' [मनुस्मृति—अ० ३ श्लो० ११८.] २. प्राणी. ३. रेत आणि रक्त. ४. कर्मसमूह. ५. वेद. ६. रिघे.

॥ २६३ ॥ तेव्हां कळे निर्गुणब्रह्म । जेव्हां कृपा करी सगुणब्रह्म । तें यज्ञांत सांपडे कीं यज्ञधर्म । करितां देव संतोषती. ॥ २६४ ॥ ते वर्षतां पर्जन्य । त्या अन्नें सुखी जन । जनसुखें भूतभावन । सगुणब्रह्म संतोषे. ॥ २६५ ॥ होतां पुण्याचिया राशी । कृपा उपजे ईश्वरासी । मग तो निष्कामियासी । घाली मार्गी मोक्षाच्या. ॥२६६॥ ऐसी [1]कर्मचक्रप्रवृत्ति । वर्तवूनि जे [2]यज्ञशेष खाती । ते सर्व पापापासोनि सुटती । कीं मूळ न होती अवृष्टीसी. ॥ २६७ ॥ पर्जन्य यज्ञाविणें । नव्हतां नव्हे भूतांचें जिणें । ते सुटती याकारणें । या सर्व पापापासूनी. ॥ २६८ ॥ '[3]यज्ञशिष्टाशिनः संतो' म्हणोनि । बोलिला पूर्वार्धेकरूनि । तें या दों श्लोकांवरूनि । सिद्ध जालें. ॥ २६९ ॥ कीं पर्जन्य यज्ञापासूनि । न भक्षितां शेष यज्ञ करूनि । नव्हतां पर्जन्य अन्नावांचूनि । मरती जन पापें ते सर्व. ॥ २७० ॥ भक्षितां यज्ञशेषें । दूरि होती हीं किल्बिषें । हें प्रकट करावया विशेषें । बोलिला श्लोक हे दोनी. ॥ २७१ ॥ '[4]भुंजते ते त्वघं' म्हणूनि । दोष वदला उत्तरार्धेकरूनि । तें सिद्ध ज्या श्लोकावरूनि । करितो तो तृतीय हा श्लोक. ॥ २७२ ॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिंद्रियारामो मोघं पार्थ! स जीवति. ॥ १६ ॥

ऐसें चक्र प्रवर्तविलें । तें ज्याणें नाहीं वर्तविलें । त्याचें जिणें ही न भलें । याच लोकीं. ॥ २७३ ॥ अरे! तो पशुरूप मनुष्य । कीं पापरूप त्याचें आयुष्य । पुढील नरकादि भविष्य । असोनि जितो तो हें व्यर्थचि. ॥२७४॥ कीं तो केवळ [5]इंद्रियाराम । जो पोषितो [6]इंद्रियग्राम । अन्नपाकादि काम । वैश्वदेवादि न करितां. ॥ २७५ ॥ अन्नादिकांची गोडी । घेणें इंद्रियांची सहज खोडी । परी तेचि पुण्यजोडी । वैश्वदेवादि करितां. ॥ २७६ ॥ हा अर्थ जाला सिद्ध । जो एथील एथें प्रसिद्ध । पंचसूनादि विरुद्ध । प्रायश्चित्त अर्थवाद. ॥ २७७ ॥ भक्षिल्या यज्ञशेषें । जीं जाती सर्व [7]किल्बिषें । तीं सर्व किल्बिषें विशेषें । वर्णिलीं या श्लोकीं. ॥ २७८ ॥ अवृष्टीनें [8]भूतहिंसा । पुढें होणार त्याचा कैसा । आतांच दोष जातो ऐसा । [9]पूर्वपक्ष. ॥ २७९ ॥ स्त्रीसंगाविण ऋतुकाळ । [10]अतिक्रमितां पुढें होणार बाळ । त्याची हत्या तत्काळ । लागते. ॥ २८० ॥ ऋतुकाळीं रती । करितांही नव्हे संतती । तरी पुरुष

१. कर्माच्या चक्राचा प्रघात. २. वैश्वदेवादि यज्ञ करून राहिलेलें अन्न. ३. अध्याय ३ श्लो० १३ पूर्वार्ध पहा. ४. अ० ३ श्लो० १३ उत्तरार्ध. ५. इंद्रियांस सुखरूपता. ६. इंद्रियसमूह. ७. पापें. ८. प्राणिनाश. ९. शंका. १०. व्यर्थ घालवितां.

पुढें सुटती । भ्रूणहत्येपासुनी[1]. ॥ २८१ ॥ यज्ञक्रिया करी । आणि पर्जन्य न पडेही जरी । तरी हीं पातकें दूरी । होती भक्षितां यज्ञशेष. ॥ २८२ ॥ असो; आतां पुढें जो श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञ लोक । आइकोत श्लोकार्थे. ॥ २८३ ॥ मुमुक्षु जो इच्छी मोक्षा । त्यास संन्यासाची अपेक्षा । तो काम्यत्यागं म्हणूनि शिक्षा । केली अर्जुनास नित्यकर्माची. ॥ २८४ ॥ तो नित्यकर्मयोग । ईश्वरीं अर्पितां घडे त्याग । तोही जरी निः-ष्काम निःसंग[2] । तरीच त्याग ईश्वरार्पणें. ॥ २८५ ॥ मुमुक्षूस हें विहित । बोलोनियां अनंत । सकामास काम्य निश्चित। प्रसंगोपात्त बोलिला. ॥२८६॥ आतां मुमुक्षूस कर्मविधि । कोण काळवरी त्याचा अवधि । बोलतो करुणा-मृतनिधि । या श्लोकीं. ॥ २८७ ॥

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते. ॥ १७ ॥

अर्जुना आत्मज्ञान । जालें परम पावन । आणि गोडी धरी मन । आत्म-याची. ॥ २८८ ॥ विषयमात्राची प्रीती । अणुमात्रही नसे चित्तीं । ते आ-त्मस्वरूपरती[3] । 'अव्यभिचारिणी' म्हणावी. ॥ २८९ ॥ स्वपतीची आवडी । इतर पुरुषांचीही कांहीं गोडी । तरी त्या नारीची खोडी । 'व्यभिचारिणी' म्ह-णावीच. ॥ २९० ॥ जयाची आत्मरती । शिंदळी नव्हे कधी प्रीती । अन-न्यभावे आवडे पती । जे रीती पती पतिव्रतेस. ॥ २९१ ॥ अर्जुना! पुरुष-सृष्टी । पतिव्रता न देखे काय दृष्टी । परी विषय बुद्धीनें उष्टी । दृष्टी न करी कदापि. ॥२९२॥ तैसा अगा! आत्मरत । जड प्रपंच देखे निश्चित। परी विषय न मानी सर्वगत । आत्माच देखे. ॥२९३॥ आवडीनें सोनें अपेक्षी । तो अलंकारी तेंचि लक्षी । चित्तबुद्धिनेचि जो रक्षी । अलंकार सोनियाचे. ॥ २९४ ॥ ऐ-शियास कर्म नियत । तेंही करणें न लागे निश्चित. । परी जरी असे तृप्तही अ-त्यंत । आत्मसुखीं. ॥ २९५ ॥ आत्मत्वींच आहे प्रीती । आणि विषयसुखें मानी तृप्ती । तरी तो अपक्व क्रियासमाप्ती । नसे त्याची. ॥ २९६ ॥ मृग दे-खोनि मृगजळ । धांवे मार्गी सांपडे जळ । त्यासही तेंच मृगजळ केवळ । मा-नूनि होतो मृग तृप्त. ॥ २९७ ॥ तैसें विषय सेवितां इंद्रियें । विषयीं सुख मानितो निश्चयें । तों तो अज्ञाचीच स्वयें । आत्मज्ञ ऐसें न मानी. ॥ २९८ ॥

१. गर्भहत्या. २. रागरहित. ३. आत्मस्वरूपात आसक्ति.

ज्ञाल्यास प्रारब्ध सारणें[1] । विषय तो भोगी त्याकारणें । सुख तें आत्मसुख अंतःकरणें । सेवितां तृप्त जो जाला. ॥ २९९ ॥ आत्मज्ञ होऊनिही । विषयसुख आणि तृप्ती कांहीं । मानूं लागला त्यास नाहीं । बाणली आत्मतृप्ती. ॥३००॥ तरी तो होऊनिही ज्ञानी । कर्मींच अधिकारी म्हणूनी । चतुर्थीं त्रयोदशीं स्ववचनीं । कर्मीं समाधि त्याची वर्णील. ॥ ३०१ ॥ '[2]ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हवि' । या श्लोकीं हेचि पदवी । चतुर्थीं बोलेल गोसावी । जगद्गुरु श्रीकृष्ण. ॥३०२॥ '[3]ध्यानेनात्मनि पश्यंति' । त्रयोदशीं या श्लोकाचे अंतीं । 'कर्मयोगेन चापरे' ऐसें श्रीपती । कर्मयोगें आत्मध्यान वर्णील. ॥ ३०३ ॥ यालागीं आत्मत्वींच तृप्ती । बाणतां कर्माची समाप्ती ।'आत्मतृप्तश्च' म्हणूनि यदुपती । या भावें म्हणे या श्लोकीं. ॥ ३०४ ॥ ऐशियास म्हणे मानव । कीं अन्यथा पशु दैत्य दानव । जरी हें आत्मज्ञानवैभव । मानव तोची. ॥ ३०५ ॥ हें पुढें निरूपण । करील भगवान् आपण । एवंच मानवपण । तरी कीं जरी असे या मार्गीं. ॥ ३०६ ॥ आत्मरति आत्मतृप्ती दोनी । ज्ञानियाचीं लक्षणें वदोनी । त्यास कर्म करणें न लगे म्हणोनी । 'तस्य कार्यं न विद्यते' म्हणतसे. ॥ ३०७ ॥ आत्मरत आत्मतृप्त जाला । जैसा अन्नरत अन्नें तृप्ति पावला । परी दक्षिणेकारणें असे भुकेला । दक्षिणा पावतां संतोषे. ॥ ३०८ ॥ आत्मरत आत्मतृप्त । त्याला किमपिही नसे वांच्छित । तो अन्य पदार्थें निश्चित । संतुष्ट नव्हे. ॥ ३०९ ॥ संतुष्ट स्वरूपीं नित्य । त्यास नलगे कर्म अगत्य । कीं त्यास उरलें नसे कृत्य । साधनाचें. ॥ ३१० ॥ 'आत्मन्येव च संतुष्टः' म्हणोनी । हा भाव दावी या वचनीं । त्यास साध्यांश नसे कर्मेंकरूनी । हें बोलतो आतां या श्लोकीं. ॥ ३११ ॥

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः. ॥ १८ ॥

अगा! कोणी एक अर्थ । कोणी एक पुरुषार्थ । केल्या कर्में नसे कीं परमार्थ । समग्र साधला जयाला. ॥ ३१२ ॥ कर्म केल्या पुण्य न दिसे । न करितां प्रत्यवाय कांहीं नसे । मनीं जयाच्या न वसे । भय कांहीं. ॥ ३१३ ॥ कीं ब्रह्मादिस्तंभवरी । भूतरूपें चराचरीं । दैवतेंही तींचि परी । आश्रय नसे ज्यास कोणाचा. ॥ ३१४ ॥ करूनि यज्ञादि क्रिया । जरी यजाव्या देवता

---

१. संपविणें. २. अध्याय ४ श्लोक २४ पहा. ३. अध्याय १३ श्लोक २४ पहा.

या । तरी कोण्या अर्थाची तया । चाड नाहीं. ॥ ३१५ ॥ पक्कज्ञानियाचें हें लक्षण । साधकें पूर्वोक्तरीती कर्म करणें । तूं तरीं मुमुक्षूच आपण । कर्म करीं म्हणतो या श्लोकीं ॥ ३१६ ॥

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

जें ज्ञान पक्क जालिया । कर्म नलगे धनंजया! । त्या ज्ञानाकारणें नित्यक्रिया । तूं बरे रीतीनें आचर. ॥ ३१७ ॥ होऊं नको फलासक्त । म्हणजे काम्यत्यागें हो विरक्त । बरे रीति ते हेचि कीं हरिभक्त । होऊनि अर्पावें सर्व त्याला. ॥ ३१८ ॥ कीं न अर्पितां विष्णूस कर्म । कर्ममात्राचें तुज वर्म । बोलिलों कीं बंधभ्रम । त्यावेगळें करी सर्वेही. ॥ ३१९ ॥ '[1]यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र' । या श्लोकीं कर्म सर्वत्र । बंध करी एक त्यास मात्र । अर्पितां नव्हे बंध. ॥ ३२० ॥ तदर्थेही मुक्तसंग । म्हणिजे फळीं होऊनि निःसंग । करी म्हणोनि मीच श्रीरंग । तुज बोलिलों त्या श्लोकीं. ॥ ३२१ ॥ कीं अरे! कामनेनें सेवा । करितां न पाहिजे देवा । निष्काम अर्पितां देवाधिदेवा । त्यासिच पाविजे ते. ॥ ३२२ ॥ [2]असक्त कर्म आचर म्हणतां । तरी इतका अर्थ न निघता । 'समाचर' म्हणतां तत्त्वता । भाव सूचविला इत्यादि. ॥ ३२३ ॥ **समाचर** म्हणजे जो प्रकार । त्या प्रकारें सम्यक् आचर । सम्यक् म्हणतां हा भाव कीं आधार । यास पूर्वोक्त विष्णुसमर्पणविधीचा. ॥ ३२४ ॥ भाव ऐसा मनीं । श्रीकृष्णाच्या म्हणोनी । बोलतो उत्तरार्धेकरूनी । कर्मार्पणेंचि प्राप्ति ज्या पुरुषाची. ॥ ३२५ ॥

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः. ॥ १९ ॥

अगा! फळीं न होऊनि आसक्त । कर्में समर्पी तरीच होय मुक्त । म्हणूनि निष्कामकर्में भक्त । पावतो परमपुरुषातें. ॥ ३२६ ॥ हें वेदशास्त्रें सिद्ध करूनी । आज्ञा केली कर्म करीं म्हणोनी । आतां संतांच्या प्रवृत्तीवरूनी । हेंचि करीं म्हणतो या श्लोकीं: ॥ ३२७ ॥

[3]कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

अगा! जीवन्मुक्त । काम्यत्यागें संन्यासी विरक्त । नित्यकर्मार्पणें हरिभक्त । होऊनि सिद्धि बरी पावले. ॥ ३२८ ॥ या पूर्वोक्त भावें हरी । म्हणे कर्मेंचि

---

१. श्लोक ९ पहा. २. फलेच्छेनें केलेलें कर्म. ३. कर्मानेंच जनकादि पुरुष संसिद्धि पावले. केवळ लोकहिताकडे पाहून [हे अर्जुना!] तूं कर्म करण्यास योग्य आहेस.

करितां बरी । सिद्धि पावले जनकादि तरी । कर्मेचि करीं अगा! तूंही. ॥ ३२९ ॥ पूर्वार्धपर्यंत गोष्टी । ऐसी सिद्धि होतां किरीटी । करीं विचार पोटीं । कीं कर्म नलगे मजलागीं. ॥ ३३० ॥ कीं जरी करूं कर्म । भीष्मादि वधें होतो स्वधर्म । तरी आत्मत्वें कळतां ब्रह्म । आत्मरतास कर्म नलगे. ॥ ३३१ ॥ मी नव्हे आत्मज्ञानी । मज कर्म करीं म्हणतो म्हणोनी । परी आत्मज्ञास कर्म नलगेसें करूनी । स्वयें देवची बोलिला. ॥ ३३२ ॥ तरी जो मज हे धर्म । सांगतो तो न सांगे कां ब्रह्म । मी शिष्य शरणही प्रपन्नधर्म । म्यां तों पूर्वाध्यायींच निवेदिला. ॥ ३३३ ॥ आतां आत्मरत आत्मतृप्त । आणि आत्मलाभेंचि असणें संतोषयुक्त । इत्यादि मत हें मज असे युक्त । कीं मी असें विरक्त सर्वत्र. ॥ ३३४ ॥ जिता भूमीच वरी । सार्वभौम होऊनिही जरी । निष्कंटक पावलों ये अवसरीं । तरी नलगे मज तें इंद्रपद. ॥ ३३५ ॥ कीं भीष्मादिवधाचा शोक । न नासे, पावलों जरी दोनी लोक, । पूर्वाध्यायीं उत्तमश्लोक । प्रार्थिला म्यां या वचनेंही. ॥ ३३६ ॥ विषयवासनाही माझी मेली । कीं जीवितेच्छाही माझी गेली । तनु माझी तुकडे केली । कौरवीं तरी तें मज इष्ट. ॥ ३३७ ॥ हेंही मीच बोलिलों । आणि शिष्य म्हणोनि शरण आलों । तरी हा लागला बोलों । कीं कर्मचि करीं. ॥ ३३८ ॥ मागुती बोलों हा प्रकार । तरी श्रीगुरूसी बोलों नये फार । बोलतां वारंवार । न कळे काय म्हणेल. ॥ ३३९ ॥ परंतु जरी सांगे ब्रह्म । आणि निवारी हें करणें कर्म । तरी माझें कल्याण परम । त्यांत असे. ॥ ३४० ॥ हा भाव अंतर्यामीं । जाणे श्रीकृष्ण स्वामी । परी म्हणे ब्रह्म केंवी सांगों मी । जो मुखें ब्रह्म सांगा म्हणेना. ॥ ३४१ ॥ आणि जरी असेंच सांगणें ब्रह्म । तथापि हें या हातीं कर्म । करवणेंचि असे कीं हा नेणे वर्म । हें असे याच्या प्रारब्धीं. ॥ ३४२ ॥ हे अष्टादशीं शेवटीं । यास सांगों गुह्य गोष्टी । आतां ब्रह्मोपदेश करणें पोटीं । असे आमुच्या या मिसें. ॥ ३४३ ॥ आत्मनिष्ठास कर्म । नलगे हें याणें मनीं वर्म । धरिलें तरी जाणोनिही ब्रह्म । कर्म करणें लोकसंग्रहार्थ. ॥ ३४४ ॥ हेंचि बोलों याला । कीं ब्रह्म सांगणेंचि असे मजला । नाहीं ठाउकें तुजला । कां म्हणे? ॥ ३४५ ॥ ऐसें म्हणतांचि डोई । ठेवील येक्षणींच पायीं । मग कोणत्याही उपायीं । वळेना कर्मीं. ॥ ३४६ ॥ कीं जाणोनियां ब्रह्म । म्हणतो

---

१. अध्याय २ श्लो० ७ पहा. २. लोकांस सन्मार्गास लावण्यासाठी, लोकांचे स्वधर्माच्या ठायीं प्रवर्तन व्हावें म्हणून.

न करणें लागे कर्म । या प्रसंगीं सांगतां वर्म । गोष्टी खंडिलीच कर्माची. ॥ ३४७ ॥ यालागीं तूं तें नेणसी । प्रस्तुत बोलीं नये गोष्टी ऐसी । पुढें सांगोनिही यासी । जनसंग्रहार्थ योजूं कर्मीच. ॥ ३४८ ॥ तरी तेंचि या प्रस्तुतीं । बोलों म्हणे संतांचा पती । म्हणूनि हें अर्जुनाप्रती । बोलतो या उत्तरार्धे. ॥ ३४९ ॥

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि. ॥ २० ॥

अगा! लोक सन्मार्गी लावणें । त्या नांव 'लोकसंग्रहपण' । तें पाहोनिही तूं निपुण । करावया योग्य होसीच. ॥ ३५० ॥ पाहें पाहें हा जनक । जगदलंकारी ब्रह्मकनक । देखोनिही लेकरास जैसा जनक । जन ऐसा वर्तवी स्वधर्मी. ॥ ३५१ ॥ कीं तो स्वयें जरी । वर्णाश्रमोचित[1] कर्म करी । लोक स्वधर्मी वर्ततो तरी । हा भाव दावी या श्लोकीं. ॥ ३५२ ॥

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते. ॥ २१ ॥

अगा! श्रेष्ठ जो जैसें । आचरतो स्वयें तैसें । इतर जन आचरती ऐसें । प्रत्यक्ष दिसे. ॥ ३५३ ॥ आणि तो श्रेष्ठ सुजाण[2] । जे शास्त्र करी प्रमाण । जो मार्ग वर्तवी तोचि जाण । धरूनि वर्तती सर्वही. ॥ ३५४ ॥ जरी तो श्रेष्ठ कर्मातीत[3] । तरी कर्म करी निश्चित । येविषयीं मीच दृष्टांत । श्रीकृष्ण म्हणतो या श्लोकीं. ॥ ३५५ ॥

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि. ॥ २२ ॥

अगा! यावरूनि समज । की कर्तव्य कांहीं नसोनि मज । ऐश्वर्य अतर्क्य सहज । ज्या माझें. ॥ ३५६ ॥ त्रैलोक्यांत कांहीं । नाहीं प्राप्त मज ऐसें नाहीं । अथवा कांहीं प्राप्त व्हावें ऐसेंही । किमपि असेना. ॥ ३५७ ॥ ऐसें असोनिही मी । वर्तत आहेंच कर्मी । कैसा न वर्तों मीं जगाचा स्वामी । म्हणोनि म्हणतो या श्लोकीं. ॥ ३५८ ॥

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतंद्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तंते मनुष्याः पार्थ! सर्वशः ॥ २३ ॥

---

१. भिन्न वर्णाश्रमासाठीं शास्त्रकारांनी सांगितलेलें (कर्म). २. ज्ञाता. ३. कर्म करण्याचें कारण राहिलें नाहीं ज्याला.

अगा! आळस टाकोनि सर्वदा मी। जरी न वर्तें या स्वकर्मीं। तरी मनुष्यां सर्वांचा मी स्वामी। कीं ते सर्व मार्गीं माझ्याच. ॥ ३५९ ॥ माझीं कर्में अद्भुतें। मानिती मी थोर त्यांच्या मतें। बरीं माझीं निश्चितें। कर्में वाटती तयांस. ॥ ३६० ॥ मी आचरतों स्वधर्म। म्हणूनि तेही आचरती स्वकर्म। मज वाटतें मनुष्यजन्म। सफळ त्यांचा, मनुष्य तेच. ॥ ३६१ ॥ मी न वाटें ज्यांस थोर। ते पशु किंवा असुर घोर। नररूपी ते वानर खर[1]। मार्गीं माझ्या कां न वर्तती. ॥ ३६२ ॥ मी कल्पवृक्षस्वभावमूर्ती। त्यांची चिंता कां वाहों चित्तीं। त्यांकारणें कां प्रवृत्ती। कर्मीं करितों मी म्हणों. ॥ ३६३ ॥ ते नव्हती मनुष्य। पशुरूप ज्यांचें आयुष्य। त्यांचें प्रत्यक्ष दिसतें भविष्य। नरक आणि पशुयोनी. ॥ ३६४ ॥ कीं पशु चाविलें चाविती। हे सेविले विषय सेविती। परी पाहतां याहूनि बरी स्थिती। पशूंची. ॥ ३६५ ॥ पशु पडे अंधकूपीं[2]। निघणें असाध्यचि तथापि। चरफडी निघावया हे पापी। गृहांधकूपीं[3] सुख मानिती. ॥ ३६६ ॥ पशु पशुत्वापासूनी। सुटे हे चौऱ्यांशीं[4] लक्ष योनी। प्राप्त होती नरक भोगूनी। ऐसी कर्में आचरती. ॥ ३६७ ॥ असोत त्यांच्या गोष्टी। एवं इत्यादि भाव पोटीं। तों **कृ**ष्ण म्हणे अगा! **कि**रीटी!। मनुष्य ते माझ्या मार्गींच वर्तती. ॥ ३६८ ॥ अनुलक्षूनि माझा मार्ग। वर्तती सर्व मनुष्यवर्ग। '**सर्व**'शब्दें **श्री**रंग। गहन भाव एथें सूचवी. ॥ ३६९ ॥ कीं लक्षकोटींत एक। मनुष्य धरी स्वहिताचा विवेक। त्यावेगळा इतर लोक। ईश्वर मी एक आहें हेंही नेणती. ॥ ३७० ॥ आणि मी बोलतों **श्री**पती। कीं सर्व मनुष्य माझ्या मार्गें अनुवर्तती। तेव्हां

---

१. गाढव. २. तृणादिकाच्या आच्छादनामुळें ज्याचे तोंड स्पष्ट दिसत नाहीं असा कूप, विहीर. ३ घर हाच अधकूप यांत. ४. एकंदर योनी चौऱ्यायशीं लक्ष आहेत. या चौऱ्यायशी लक्ष योनीची सख्या अशी:–२१ लक्ष अंडज खाणीत [९ लक्ष योनि सर्प, मुगी इत्यादि, ४ लक्ष योनि जेळचरांत, ८ लक्ष योनि पक्षिकुळांत,–मिळून २१ लक्ष], २१ लक्ष जारज खाणीत [९ लक्ष द्विपद योनि, ४ लक्ष चतुष्पद योनि, ८ लक्ष श्वापद योनि,–मिळून २१ लक्ष]; २१ लक्ष उद्भिज्ज खाणींत, [९ लक्ष अन्नधान्यादिक, ४ लक्ष सुगंधादिक पदार्थ, ८ लक्ष वृक्ष तृण इत्यादि,–मिळून २१ लक्ष]; २१ लक्ष स्वेदज खाणीत [९ लक्ष तारागणादिक, ४ लक्ष मेघमाला, ८ लक्ष हिरे, रत्न माणिकादि, मिळून २१ लक्ष]; याप्रमाणें प्रत्येक खाणींत २१ मिळोनं चार खाणींत ८४ योनि होतात. दुसऱ्या मताप्रमाणें २१ लक्ष वृक्षयोनि, ११ लक्ष कीटकयोनि, ३० लक्ष पशुयोनि, ९ लक्ष जलचरयोनि, १० लक्ष पक्षियोनि, आणि ४ लक्ष मनुष्ययोनि, मिळून ८४ लक्ष योनि होतात.

जे माझ्या सन्मार्गी प्रवर्तती । तेचि मनुष्य. ॥ ३७१ ॥ एवं ऐशा कारणें । मज अगत्य स्वधर्म करणें । हें न करितां लोकांचा आपण । घातक होणार म्हणतो या श्लोकीं. ॥ ३७२ ॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम्, ।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः. ॥ २४.॥

कर्म न करीं मी जरी । हे भ्रष्ट होती लोक तरी ।.कीं श्रीकृष्ण कर्म न करी । तरी कर्म करणेंचि फटकाळ. ॥ ३७३ ॥ आतां मी स्वयें ब्रह्म । लोकांकारणें करितों कर्म । म्हणूनि भलत्या वर्णी भलता धर्म । भलतिया.वर्णीचा जरी करूं. ॥ ३७४ ॥ तुज ऐसा क्षत्रिय होऊनी । म्हणसी भक्षीन भिक्षा मी मागोनि । हा ब्राह्मणधर्म करीन म्हणोनि । इच्छितोसि जैसा. ॥ ३७५ ॥ संतान परपुरुषापासुनी । होय तें संकर म्हणोनि । म्हणिजे तें अभिज्ञजनीं । अगा! जैसें. ॥ ३७६ ॥ तैसा असोनि एकवर्णाश्रमीं । वर्ते अन्यवर्णाश्रमधर्मी । संकर म्हणावें तें ज्या कर्मी । व्यभिचार घडला. ॥ ३७७ ॥ ब्राह्मणां येजन याजन । आम्हां क्षत्रियां एक यजन । याजन करीं मी यदुनंदन । तरी तें कर्म संकर म्हणावें. ॥ ३७८ ॥ यजन म्हणजे यज्ञ यजणें । उचित आम्हां यज्ञचि करणें । दुसरिया हातीं यज्ञ करविणें । तें याजन निषिद्ध क्षत्रियां. ॥ ३७९ ॥ उचित आम्हां अध्ययन । ब्राह्मणां अध्ययन अध्यापन । आम्हां उचित देणें दान । प्रतिग्रह घ्यावा ब्राह्मणींच. ॥ ३८० ॥ एवं भिक्षा ब्राह्मणधर्म । आम्हां क्षत्रियां तो अधर्म । वेद पढवणें हेंही कर्म । उचित नव्हे आम्हांसी.॥३८१॥ इत्यादि भाव मनीं । श्रीकृष्णें धरूनी । म्हणतो कीं संकर म्हणोनि । म्हणावें अनुचिता कर्मातें. ॥३८२॥ कीं संकर कर्माचा कर्ता । जरी मी होतों अगा! पार्था! । तरी सकळ प्रजांचा पुरता । मीच जाण घात करणार. ॥ ३८३ ॥ करूनिही कर्म । संकर होऊं नेदी धर्म । लोकसंग्रहाचें वर्म । अगा! ऐसें. ॥ ३८४ ॥ लोकसंग्रह करावया । तूंही अगा! धनंजया! । योग्य होतोसि टाकीं या । गोष्टी स्वधर्मत्यागपरधर्माश्रयाच्या. ॥ ३८५ ॥ जनसंग्रहाकारणें । जरी अगा! कर्म करणें । तथापि आदर न धरणें । हा भाव दावी आतां या श्लोकीं. ॥ ३८६ ॥

---

१. व्यर्थ. २. यज्ञ करणें. ३. यज्ञ करविणे. ४. वेदादि शिकविणें, पढविणें. ५. दान घेणें.

[1]सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वंति भारत ! ।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम्. ॥ २५ ॥

अगा ! ज्ञान नाहीं जयास । कर्मी अत्यंत आदर तयास । कर्मेचि तारील आम्हांस । हे [2]कर्मश्रद्धा अज्ञजनां. ॥ ३८७ ॥ आणि हे गोष्टही खरी । कीं अज्ञानी जरी कर्मे न करी । तो तरेल कवणेपरी । त्यास असावाच आदर. ॥ ३८८ ॥ कर्मनिष्ठ आसक्त कर्मी । याची निष्ठा सर्वगतब्रह्मीं । हाही श्रद्धा धरी क्रियाकर्मी । तरी श्रद्धा ब्रह्मीं मग कैची. ॥ ३८९ ॥ ज्ञानचि वाटे तारक । तरीच [3]ब्रह्मत्वावलोक । सर्वत्र घडे आणिक एक । तारक म्हणतां हें कैंचें. ॥ ३९० ॥ म्हणोनि जरी कर्मचि न करी । लोकसंग्रह न घडे तरी । ज्ञान जालियावरी । जनोद्धारही आवश्यक. ॥ ३९१ ॥ याकारणें मनीं । कर्म तारक नव्हे म्हणोनी । करावें श्रद्धा टाकूनि । [4]लोकसंग्रहाकारणें. ॥३९२॥ परी ते श्रद्धा धरूनि । करिती तुवां अश्रद्धेहीकरूनि । तैसेंचि सांग करावें म्हणोनि । श्रीकृष्ण येथें भाव दावितो. ॥ ३९३ ॥ या प्रसंगे तूं **भारत** ! । म्हणे अर्जुनातें अच्युत । कीं तूं भरतकुळीं उत्पन्न तुज उचित । कीं युद्धीं मारावें या सर्वां. ॥ ३९४ ॥ तरीच श्रद्धा कर्मांची । तुझी दिसेल [5]सव्यसाची । कीं तूं सव्यसाची ऐसाची । प्रसिद्ध या **भारतांत.** ॥ ३९५ ॥ आतां आपणास अश्रद्धा । तथापि लोकांस कर्मी श्रद्धा । उत्पन्न करावी हें [6]प्रबुद्धां । अगत्य म्हणतो या श्लोकीं. ॥ ३९६ ॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन्. ॥ २६ ॥

अगा ! ज्यांचें अंतरंग । कर्मी रंगोनि कर्मसंग । धरिला जिहीं बुद्धिभंग । करूं नये त्यां अज्ञांचा. ॥ ३९७ ॥ सर्व कर्मी तयांला । योजावें हें उचित

---

१. हे भारता ! ज्याप्रमाणें अज्ञ पुरुष कर्माच्या ठायी आसक्त होऊन कर्म करतात, त्याप्रमाणें विद्वान् पुरुषानें अनासक्त होऊन लोकसग्रह करण्याच्या इच्छेने कर्म करावें. २. कर्मावर विश्वास. ३. ब्रह्म पाहणे. ४. वर्णाश्रमधर्मसरक्षणासाठीं. ५. दोन्ही हातानी धनुष्यास बाण लावून सोडितां येत असल्यामुळे अर्जुनास पडलेले नाव. अर्जुनाला 'सव्यसाची' असें नांव पडण्याचें कारण असे—'उभौ मे दक्षिणौ पाणी गांडीवस्य विकर्षणे । तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मा विदुः ॥' [महाभारत] श्रीधरस्वामीनी असा विग्रह केला आहे:— 'सेव्यन वामेन हस्तेन साचितुं शरान्संधातुं शील यस्य स सव्यसाची.' ६. शाहण्यास.

याला । कीं ज्ञान नाहीं जयांला । कर्मेंचि तयां फलप्राप्ती. ॥ ३९८ ॥ परी त्यांस देतां अनुमोदन । झणीं भ्रम पावे आपलें मनं, । हें बोलतो मधुसूदन । चतुर्थ चरणीं. ॥ ३९९ ॥ कर्में करा म्हणोनी । त्यांस उपदेश करूनी । आपण अश्रद्धाही धरूनी । कर्में बरेच रीती आचरावीं. ॥ ४०० ॥ कीं ज्ञानी आपण । विदित आत्मत्वें ब्रह्मखूण । तेथें चित्तें निपुण । युक्त असोनि कर्में आचरावीं. ॥ ४०१ ॥ ऐसें युक्त स्वयें असोनी । आपणही कर्में आचरोनी । त्यांस कर्म करा म्हणोनी । कर्मींच योजावें. ॥ ४०२ ॥ परी करूं नये बुद्धिभेद । कीं ज्ञानचि मुख्य म्हणतो वेद । या गोष्टीनें खेद । अनधिकारी पावती. ॥ ४०३ ॥ आतां ज्ञानी अज्ञानी सम । दिसती करितां कर्म । म्हणोनि अज्ञानियांचा भ्रम । बोलतसे या श्लोकीं. ॥ ४०४ ॥

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते. ॥ २७ ॥

प्रकृतीचे गुण । सत्त्व मन रज इंद्रियगण । देह पंचभूतांश लक्षण । तमोगुणाचा. ॥ ४०५ ॥ मन ज्याचा संकल्प करी । इंद्रियें धांवती त्यावरी । ऐसीं मन इंद्रियें शरीरीं । वर्तविती शरीरातें. ॥ ४०६ ॥ हें बुद्धीस न कळे । जे वेडी अहंकारें जळे । त्या बुद्धीनें खवळे । मी कर्ता म्हणोनि अज्ञानी. ॥ ४०७ ॥ जो ज्ञानी तो नव्हे ऐसा । म्हणसील तरी तो कैसा । तरी ऐक सांगतों ऐसा । तत्त्वज्ञानी या श्लोकीं. ॥ ४०८ ॥

तत्त्ववित्तु महाबाहो! गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तंत इति मत्वा न सज्जते. ॥ २८ ॥

अर्जुना! तत्त्वें निवडूनी । जड चैतन्य भाग दोनी । जो आणतो आत्मज्ञानी । तो तों 'तत्त्वज्ञ.' ॥ ४०९ ॥ जे सामग्रीनें कर्मसिद्ध । ते आपण नव्हे हें जाणे प्रबुद्ध । अहंकारापरतें आत्मत्व शुद्ध । तत्त्वज्ञ जाणे. ॥ ४१० ॥ उरला टाकोनि मीपण । तो तत्त्वज्ञ आपण । मी कर्ता न म्हणे निपुण । त्यजितां अहंकार. ॥ ४११ ॥ आणि कर्म तों घडतें । तें कर्म म्हणावें तयातें । कीं विषयभोग इंद्रियातें । घडोनि येती. ॥ ४१२ ॥ विषय घेणें कर्म । तें कर्म इंद्रियांचे धर्म । उभयविभागीं दिसे वर्म । अकर्तृतेचें. ॥ ४१३ ॥ इंद्रियें म्हणावीं गुण । कर्म विषयग्रहण । गुणकर्मविभाग कळणें । इतुकेंची.

१. उचंबळतो. २. दोहींचें पृथक्करण केल्यानें.

॥ ४१४ ॥ या दों विभागांचे ठायीं । इंद्रिय देखे स्वस्वविषयीं । तृणीं चरतां गाई । रक्षणीं न दिसती कोणा. ॥ ४१५ ॥ गाई चरती तृण । दोनी नव्हे द्रष्टा पुरुष आपण । तैसा गुणकर्मद्रष्टा निपुण । वेगळा. ॥ ४१६ ॥ जैशा गाई नाना तृणीं । तैसे गुणही गुणीं । रज इंद्रियें तमविषय म्हणोनि । गुणीं गुण वर्तती हें मानी. ॥ ४१७ ॥ मानावें हें मनाचें कृत्य । तें मन जाणे सत्य असत्य । आत्मा कळतां सत्य नित्य । अकर्ता मानी त्या आत्मयातें. ॥ ४१८ ॥ तें मन इंद्रियद्वारा । घेणार विषयवासनेचा चारा । विरक्त होऊनि निर्विकारा । पाहणारही तेंचि. ॥ ४१९ ॥ आत्मा अकर्ता मना तया । कळोनिही गोड विषया । मानी तेव्हां आत्मया । अकर्ता जाणोनिही कार्यसिद्धी. ॥ ४२० ॥ कीं मीपणावांचूनी । विषयापेक्षां नुपजे मनीं । मज भोग न हो म्हणतां कोठूनी । विषयवासना उठेल. ॥ ४२१ ॥ मज म्हणणें मीपण । तेथें सर्वकर्तृत्वलक्षण । एवं नव्हे तो विचक्षण । अकर्तात्माही कळोनी. ॥ ४२२ ॥ कीं आत्मा सर्वदाही अकर्ता । जरी मीपणें मानिला कर्ता । एवं मीपणाच वरता । कर्तृत्वाचा ठसा असे. ॥ ४२३ ॥ असो नसो मीपणा । आत्मा अकर्ताच आपण । परी तो व्यर्थ जों अहंस्फुरण । असे मनासी ॥ ४२४ ॥ टाकितां तो अहंकारप्रत्यय । मनासि शुद्धात्मतेचा निश्चय । कळोनि अकर्ता आत्मा तन्मय । मन होतां अकर्ता पुरुष तो. ॥ ४२५ ॥ तथापि प्रारब्धाचा देह । जरी नसे विषयांचा स्नेह । भोग न चुके निःसंदेह । इंद्रियांस विषयांचा. ॥ ४२६ ॥ कळोनिही अकर्तृता । जरी विषयीं उपजे आसक्तता । ते मीपणाची कर्तृता, । अकर्तृता कैंची त्या पुरुषा? ॥ ४२७ ॥ प्रस्तुतीं अकर्तेपण । ज्याचें बोले श्रीकृष्ण । तो गुणीं वर्तती गुण । मानी ऐसें नव्हे आसक्त. ॥ ४२८ ॥ **'इति मत्वा न सज्जते'** । म्हणूनि भगवद्वाणी बोलते । तेथें भाव इत्यादि दाविते । कीं अकर्ता तरी जरी नव्हे आसक्त. ॥ ४२९ ॥ एवं कर्म करी अज्ञानी । लोकसंग्रहार्थ हाही ज्ञानी । कर्मचि करी ऐसा म्हणोनी । महदंतर असे त्यास यास. ॥ ४३० ॥ परी त्यांत जे काम्यपर । तें शास्त्र बोले फळीं सादर । त्यास खवळूं नये ऐसें सर्वेश्वर । म्हणतो आतां या श्लोकें. ॥ ४३१ ॥

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जंते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मंदान्कृत्स्नविन्न विचालयेत्. ॥ २९ ॥

अगा! प्रकृतीच्या तिन्ही गुणीं । अहंकर्तृत्वाची मांडणी । ते मागित्या

या श्लोकगणीं । दाविली तुज. ॥ ४३२ ॥ एवं कर्म करी अज्ञानी । कीं सात्त्विक अहंकार मनीं । राजस अहंकार इंद्रियगणीं । तामस देहात्मपणीं. ॥ ४३३ ॥ या तिहीं अहंकारीं बुद्धि मूढ । बुद्धिविषयीं इंद्रियद्वारा दृढ । आसक्त भोगीं निरूढ[1] । वासना ज्याची. ॥ ४३४ ॥ आणि केवळ मूर्खही नसती । शास्त्रज्ञ विवेकीहीं दिसती । तथापि वेदवाणी नुसती । वाखाणिती कर्मविषयींच. ॥ ४३५ ॥ एवं जरी शास्त्रज्ञ । तथापि नव्हती सर्वज्ञ । कीं पाहतां जैसे अज्ञ । तैसे वर्तती. ॥ ४३६ ॥ या भावें म्हणे मुकुंद । कीं ते अकृत्स्नवित्[2] आणि मंद । डोळे असोनि अंध । गुणीं प्रकृतीच्याच ते मूढ. ॥ ४३७ ॥ तैसी यास निष्काममार्गकथा । सांगोनि कां खवळावें वृथा । कीं मोक्षमार्गी न सर्वथा । प्रवर्तती ते. ॥ ४३८ ॥ याकारणें तयां । चाळूंच नये गा धनंजया ! । कीं काम्यापासूनि चाळिलिया । उभयभ्रष्टही ते होती. ॥ ४३९ ॥ बुद्धि चाळितां ते खवळती । निष्कामीं तों न वळती । थिल्या[3] पुण्यकर्मापासूनि चळती । चाळूं नये तयांलागीं. ॥ ४४० ॥ पूर्वाध्यायाचे ठायीं निंदा । त्यांची करणें लागली मुकुंदा । एथें म्हणतो कीं तथापि त्या मंदां । खवळूं नये सर्वज्ञें. ॥ ४४१ ॥ जो गुणकर्मीं नव्हे मूढ । ज्यास अकर्तृता बाणलीं दृढ । त्याणें त्यांस आपलें गूढ । सांगों नये चाळूं नये. ॥ ४४२ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त पुण्यश्लोक । आइकोत भावार्थें. ॥ ४४३ ॥ अर्जुनास आत्मज्ञान । अद्यापि नसोनि मधुसूदन । ज्ञानियांस बोलिजे वचन । तैसें बोलिला. ॥ ४४४ ॥ कीं लोकसंग्रहाकारणें । तरी तुज लागेच कर्म करणें । भाव कीं या हातीं कर्म करवणें । अपरोक्षोपदेश जाल्यानंतरही. ॥ ४४५ ॥ या प्रसंगें कितीएक । श्लोक बोलिला उत्तमश्लोक । कीं कर्म करिती लोक । तैसें न करी तत्त्वज्ञ. ॥ ४४६ ॥ आतां अर्जुनासही ज्ञान । पुढें देऊं पाहे करुणाघन[4] । तेव्हां जें सांगावें तें वचन । कर्माविषयीं सांगतसे आतांच. ॥ ४४७ ॥ कीं ज्ञान जालियावरी । कर्मार्पण माझेठायीं करीं । जें पूर्वीं बोलिला हरी । तें या प्रसंगीं दृढ करितो या श्लोकीं. ॥ ४४८ ॥

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्ध्यस्व विगतज्वरः. ॥ ३० ॥

---

१. प्रबळ. २. नव्हेत जे सर्वज्ञ; नव्हेत जे तत्त्वज्ञ. ज्यांना सर्व स्थिति ठाऊक नाहीं ते पुरुष. ३. असलेल्या. ४. दयाघन (कृष्ण).

अगा! '[1]**यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र**' । या श्लोकीं कर्म मात्र । तुज बोलिलों बंधक अपवित्र । जें नव्हे [2]यज्ञाख्य **विष्णुकारणें**. ॥ ४४९ ॥ अगा! मींच तो यज्ञ । ज्यास अर्पावे सर्व यज्ञ । आतां तूं होऊनिही तत्त्वज्ञ । समर्पी माझे ठायीं तूं कर्में. ॥ ४५० ॥ या भावें सगुण ब्रह्म । म्हणे अगा! सर्वही कर्म । अर्पूनि माझेठायीं स्वधर्म । करीं युद्ध [3]तगबग टाकूनी. ॥ ४५१ ॥ ज्ञान जालियावरी । लोकसंग्रहार्थ तरी कर्म करीं । म्हणूनि म्हणतों तें यापरी । करीं **अर्जुना**! ॥ ४५२ ॥ कीं [4]अध्यात्मचित्तेंकरूनी । सर्व आत्मा ऐसें स्मरोनी । [5]आशाममतारहित होऊनि । करीं कर्म. ॥ ४५३ ॥ आशाममतारहित । कर्म करितां निश्चित । मीपणास नव्हे विदित । कर्म तें. ॥ ४५४ ॥ आशाममतारहितता । तेव्हां बाणे अकर्तृता । आणि कर्मी दिसे ब्रह्मता । कीं असे स्पर्शिलें चित्ता [6]अध्यात्म. ॥ ४५५ ॥ ऐसा होऊनिही । कर्में करिसी जीं कांहीं । तीं [7]समर्पी माझेठायीं । जो मी सगुण साकार. ॥ ४५६ ॥ जरी टाकिला अहंकार । तरी मनीं त्याचा संस्कार । यालागीं वारंवार । कर्म अर्पावें मजलागीं. ॥ ४५७ ॥ आणि कर्में अर्पी तोचि दास । मग मी त्याचेविषयीं नव्हे उदास । योगसिद्ध्यर्थ प्रयास । लागों नेदी मी त्याला. ॥ ४५८ ॥ '[8]**ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हवि**' । चतुर्थाध्यायांत हेंचि गोसावी । बोलतील एथें पहावीं । वचनें तींच गूढभावें. ॥ ४५९ ॥ निर्गुणवादाभिमानी । तो एथें ऐसें न मानी । कीं जाला आत्मज्ञानी । तो कां कर्में समर्पील? ॥ ४६० ॥ आणि '**अध्यात्मचेतसा**' । म्हणोनि एथें **कृष्ण** ऐसा । बोले त्याचा भलतसा । वाखाणिती अर्थ. ॥ ४६१ ॥ ऐसेंचि [9]द्वादशाध्यायीं । श्री**कृष्ण** म्हणेल माझेठायीं । कर्में अर्पिती आणि माझे पायीं । तत्पर मींच थोर म्हणोनी. ॥ ४६२ ॥ त्यास मी [10]उद्धरणार । मृत्युसमुद्रपैलपार । पाववीन म्हणे आणि थोर । तो निर्गुणोपासकापरिस. ॥ ४६३ ॥ निर्गुणोपासक ज्ञानी । कर्में समर्पणार तो जरी अज्ञानी । तरी तो थोर ज्ञानियाहूनी । हें स्ववचनाशीं विरुद्ध कां बोलेल? ॥ ४६४ ॥ सर्वत्रही ज्ञानी । थोर सकळांहूनी । स्वयें म्हणोनि अज्ञानी । द्वा-

---

१. अ० ३ श्लो० ९ पहा. २. यज्ञ नांव ज्यास आहे असा विष्णु. ३. तगमग. ४. एकाग्रचित्तानें. ५. निष्काम होऊन आणि कर्माविषयीं अभिमान सोडून. ६. ब्रह्मज्ञान. ७. सर्व कर्में मला अर्पण करावी. ८. अध्याय ४ श्लोक २४ पहा. ९. अध्याय १२ श्लोक ६-७ पहा. १०. संसारसागरापासून वर उचलून घेणार (अध्याय १२ श्लोक ७).

दशीं कां म्हणेल थोर त्यापरिस. ॥ ४६५ ॥ एथेंही त्याच्या कुयुक्ति नाना। कीं स्ववचनाची स्थापना। होय ऐसी कल्पना। असे परी ते होतसे असिद्ध. ॥ ४६६ ॥ एवं आत्मज्ञानियास भक्ति। नलगे म्हणतील त्यांच्या कुयुक्ति। न चलती ऐशा उक्ति। सर्वज्ञ त्या अध्यायींच बोलेल. ॥ ४६७ ॥ या ज्ञानाभिमानगोष्टी। दीर्घदृष्टीचीही अदीर्घदृष्टी। तेथेंचि विशद होणार वृष्टी। जेथें भक्ति सुरसामृताची होणार. ॥ ४६८ ॥ एवं जरी ज्ञान जालें। तरी पाकास पाहिजे आलें। ज्ञानियानें पाहिजे केलें। सगुणभजन यालागीं. ॥४६९॥ अर्जुनास म्हणतो म्हणोनी। कीं अध्यात्मचित्तेंकरूनी। कर्मे करूनि मज अर्पूनी। करीं युद्ध स्वधर्म. ॥ ४७० ॥ कीं ज्या आसनीं बैसला। त्याच आसनीं ज्ञान त्याला। देणार मग युद्ध करणें ज्याला। लागेल कर्म. ॥ ४७१ ॥ देशाधिपत्य दीधलें नाहीं। परंतु देणार ऐशासही। राजे सांगती जें कांहीं। कर्म करावें पदारूढ जालिया. ॥ ४७२ ॥ तैसा एथें अर्जुन। त्यास न म्हणावें कीं नाहीं ज्ञान। **'अध्यात्मचेतसा'** हें वचन। या भावें श्रीकृष्ण बोलिला. ॥ ४७३ ॥ आतां नसोनिही ज्ञान। मज सकळ कर्मार्पण जन। करितील तेही मधुसूदन। तरतील म्हणतो या श्लोकीं. ॥ ४७४ ॥

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः।
श्रद्धावंतोऽनसूयंतो मुच्यंते तेऽपि कर्मभिः. ॥ ३१ ॥

अर्जुना! हें माझें मत। कीं मज अर्पावें निष्काम नियत[1]। ते मानवही निश्चित। मुक्त होती. ॥ ४७५ ॥ ऐसे मानव तेही। तरती संदेह कांहीं। न धरीं कीं ज्ञान नाहीं। म्हणोनि. ॥ ४७६ ॥ तेही कर्मापासोनि सुटती म्हणोनी। बोलतां भाव या वचनीं। ऐसा कीं होऊनि ते ज्ञानी। मुक्त[2] होतील. ॥ ४७७ ॥ माझ्या प्रसादें निश्चित। ज्ञान होणार जें माझें मत। अनुष्ठिती[3] कर्म विहित। निःसंग अर्पूनि मजलागीं. ॥ ४७८ ॥ असोनिही माझ्या मतीं। दोनी गोष्टी असाव्या चित्तीं। माझ्या श्रवणकीर्तनीं भक्ती। आणि मज समजणें निर्दोष. ॥ ४७९ ॥ म्हणूनि म्हणतो कीं श्रद्धावंत। श्रद्धा भक्ति ती करूनि युक्त। आणि माझेठायीं असूयारहित[4]। कीं दोष न ठेवणें मजवरी. ॥ ४८० ॥ अगा! मी सर्व सम। विषमफळ देतां दिसतों विषम। कीं

---

१. संध्यादि नित्यकर्म. २. कर्मांच्या बंधनापासून मुक्त होतील. ३. करतात, वागतात. ४. दोषबुद्धिरहित.

जैसें ज्याचें कर्म । फळ देतों तदनुरूप. ॥ ४८१ ॥ ज्यास हेंही वर्म कळे । त्याचेही धुरें भरती डोळे ।[1]माझ्या थोरपणेंही चावळे । दोष ठेवी मजवरी. ॥ ४८२ ॥ कीं ईश्वर सर्वकर्ता । तरी तोचि सर्व करवितो हे वार्ता । बोलतां बैसतो ठसा वर्ता । निर्दयत्वाचा. ॥ ४८३ ॥ कीं मी करवितों पाप । आणि जीव भोगितो नरकादि ताप । तेव्हां माझ्या ईश्वरत्वाचा प्रताप । [2]अवसान पावला निर्दयत्वीं. ॥ ४८४ ॥ इत्यादि एथें भाव । ते [3]पंचमाध्यायांत बोलेल देव । येथें म्हणतो देवाधिदेव । कीं दोष न ठेवितां मजवरी. ॥४८५॥ मी थोर ऐसें समजती । कर्तृत्व निर्दोष माझें उमजती । आणि कर्में करूनि मज भजती । ते मुक्ति पावतील आत्मज्ञानेंकरूनी. ॥ ४८६ ॥ दोष मज जे न लाविती । तेच मत माझें अनुष्ठिती । जे माझ्या मतातेंचि दूषिती । ते आईक म्हणतो या श्लोकीं. ॥ ४८७ ॥

ये त्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठंति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः. ॥ ३२ ॥

हा निवृत्तिमार्ग पार्था ! । जे प्रवृत्तिमार्गी सर्वथा । ते काम्यतत्पर हे कथा । उडविती दोष ठेवूनी. ॥ ४८८ ॥ काम्यपरां फळापेक्षा । निष्काम कर्म नाणिती लक्षा । कीं निष्कामता देणार मोक्षा । तो मोक्षचि म्हणती फटकाळ. ॥ ४८९ ॥ वेदांतवक्ता **वेदव्यास** । काम्यकर्मीं मुमुक्षुजनांस । [5]निघों नेदी परंतु अनधिकारियांस । उभयभ्रष्टता म्हणे याप्रसंगें. ॥ ४९० ॥ कीं मोक्षरुचीने काम्य टाकिती । आणि अशुद्धचित्त निष्कामही न होती । मोक्ष आणि स्वर्ग दोनी गती । अंतरती तयांच्या. ॥ ४९१ ॥ आपण तों मोक्ष बडिवार । बोलिलों वारंवार । आपणचि त्याचा निंदाप्रकार । बोलतां सन्मार्गच बुडतो. ॥ ४९२ ॥ म्हणुनि वेदव्यास मुनी । जो शिष्य आपला [6]जैमिनी । बडबड करी म्हणोनी । म्हणे त्याला: ॥ ४९३ ॥ असो हें पूर्वाध्यायीं । याच टीकेच्याठायीं । बोलोनि तें पायीं । अर्पिलें हरीच्या. ॥ ४९४ ॥ एवं तो जैमिनी । मुक्तीच लटकी म्हणोनी । बोलिला तेव्हां तो कां जनीं । निष्काममार्ग स्थापील? ॥ ४९५ ॥ एवं त्याचें वचन । साच मानी ज्यांचें

---

१. बरळतो. २. समाप्ति. ३. अध्याय ५ श्लोक १४-१५ पहा. ४. परंतु जे पुरुष माझ्या मताला दूषण लावतात, आणि त्या मताप्रमाणें वागत नाहींत, ते सर्व ज्ञानविमूढ नष्ट आणि विवेकशून्य आहेत असे समज. ५. रिघू. ६. हा मीमांसादर्शनाचा कर्ता.

मन । ते काम्यतत्पर जन । दोष ठेविती यावरी. ॥ ४९६ ॥ या भावें म्हणे हरी । कीं नसता दोष माझ्या मतावरी । ठेविती अनुष्ठान तरी । न करितीच कीं. ॥ ४९७ ॥ ते आपणास शास्त्रज्ञानी । मानिती स्वमताभिमानी । परी ते जें जें जाणतों म्हणती मनीं । त्या त्या ज्ञानीं ते मूढ. ॥ ४९८ ॥ ऐसें तूं जाण अर्जुना ! । झणीं ज्ञाते म्हणसी त्या जनां । मनीं या माझ्या वचना । दृढ धरीं. ॥ ४९९ ॥ काम्यचि करिती यथेष्ट । सन्मार्ग निंदिती ते दुष्ट । स्वहितापासोनि भ्रष्ट नष्ट । झाले ऐसें जाण तूं. ॥ ५०० ॥ अगा! शास्त्र न कळे जया । परम मूढा जना तया । काम्यकर्मी योजावें या । शास्त्रज्ञ पंडितीं. ॥ ५०१ ॥ आणि तिहीं स्वयें । निष्कामीं वर्तावें निश्चयें । ऐसें असोनि अविद्यामयें । काम्यकर्मेंचि ते आचरती. ॥ ५०२ ॥ वेदांचे अर्थ कळती । तथापि स्वहितीं ते न वळती । देखोनि मोक्षपथ खवळती । वेदीं पुराणीं. ॥ ५०३ ॥ जैमिनीचे बोल । परमार्थहीन फोल । ते मानूनि अत्यंत खोल । वाखाणिती. ॥ ५०४ ॥ त्या जैमिनीचा गुरु व्यास[1] । दूषिती त्याच्या मतास । दुष्ट करिती उपहास । मोक्षमार्गाचा. ॥ ५०५ ॥ शास्त्रें स्वयें वाचिती । कांहीं नवींही रचिती । म्हणोनि सुबुद्ध त्यांतें चित्तीं । झणीं मानिसी. ॥ ५०६ ॥ ते जाण बुद्धिहीन । व्यर्थ त्यांचें सर्वही ज्ञान । दृढ धरूनि माझें वचन । संग न धरीं तयांचा. ॥ ५०७ ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्तही सुज्ञलोक । परिसोत. ॥ ५०८ ॥ पूर्वश्लोकीं सर्वेश्वर । निंदिता जाला काम्यतत्पर । तो अर्जुन परम चतुर । सशंक[2] जाला ये स्थळीं. ॥ ५०९ ॥ म्हणे ज्याच्या मनीं कामना । काम्यकर्मही त्या जनां । आवडे ते या मधुसूदना । न आवडती. ॥ ५१० ॥ यास आवडती ज्ञानी । त्यांतही कोणी विषयसेवनीं । वर्तती ज्ञान असोनी । विकारीं इंद्रियांच्या. ॥ ५११ ॥ तेव्हां ज्ञानियांसहि कामना । जैसी काम्यपरांचिया मना । तेही या जगज्जीवना । अप्रिय नव्हती यापरी. ॥ ५१२ ॥ हें अर्जुनाच्ये मनीं । तो सर्वसाक्षी समजोनी । बोलतसे हास्य करूनी । दों श्लोकें. ॥ ५१३ ॥

सदृशं[3] चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ? ॥ ३३ ॥

---

१. व्यास हा वेदांताचा प्रवर्तक होता. २. शंकायुक्त. ३. ज्ञानवान ही पुरुष आपल्या प्रकृतीप्रमाणे वागतो, प्राणिमात्र आपल्या प्रकृतीला अनुसरतात, तर येथें मनोनिग्रहाचें काय चालणार आहे?

अरे! ज्ञानवंत जरी जाला । प्रारब्धें 'प्रकृति लागलीच त्याला । कीं भोगें क्षय बोलिला । प्रारब्धाचा.'॥ ९१४ ॥ परी जेव्हां जाला ज्ञानी । मग त्याची जे म्हणावी प्रकृति म्हणूनी । ते प्रारब्धरूपिणीच त्यावांचूनी । प्रकृति मूलाविद्या म्हणवेना. ॥ ९१५ ॥ कळला आत्मानात्मविवेक । समाधिसुखें नाहीं ज्ञातपरिपाक । जरी जाणे अन्वयव्यतिरेक । ज्ञानसाधकचि तो म्हणावा. ॥ ९१६ ॥ जों त्याचा उपाधी । पावोनियां ब्रह्मात्मसमाधी । निर्विकल्प अथवा सविकल्प साधी । समाधि तो तों साधक. ॥ ९१७ ॥ तों त्यास असेच मूलप्रकृती । कीं न अनुभविली ब्रह्मात्मसमाधिस्थिती । समाधिसुख वाणतां चित्तीं । मग प्रकृति प्रारब्धावेगळी म्हणवेना. ॥ ९१८ ॥ अज्ञदशेचें कर्म । तें प्रारब्ध जालें हें वर्म । जैसा आचरला धर्माधर्म । तैसेंचि फळ भोगावें. ॥ ९१९ ॥ जरी विरक्त विषय फटकाळ । मानूनि असे तरी भोगकाळ । प्राप्त होतां काम्य [२]व्याळ । प्रारब्ध याला डसवितें. ॥ ९२० ॥ येतां भोगकाम्यविषयांच्या लहऱ्या । इंद्रियवृत्ति होती घाबऱ्या । होती मूर्च्छिता निजसुऱ्या । विवेकवृत्ती. ॥ ९२१ ॥ याकारणें ज्ञानी । प्रारब्धें प्रकृतीस वश होउनी । नाचतो प्रकृतीं सारिखा मनीं । नसोनिही विषयवासना. ॥ ९२२ ॥ कीं पंचभूतांशभूतें । ज्या प्रकृतीनें निर्माण जालीं तीतें । वश होतीच त्या कर्मफळप्रकृतीनें । सकळही. ॥ ९२३ ॥ त्यांत याचाही देह । प्रारब्धाचाच निःसंदेह । जरी सोडिला विषयस्नेह । प्रारब्ध उपजवीच घडि एक. ॥९२४॥ ज्ञान जालें आलीकडे । देह कर्माचा हें घडलें पलीकडे । भोगकाळ येतां भोग घडे । विरक्त ज्ञानियांसही. ॥ ९२५ ॥ रायाच्याही शासनबळें । न चुकती वृक्षाची फळें । प्रारब्धबळ [३]आगळें । परमेश्वरशक्तीकरितां. ॥ ९२६ ॥ पुत्राचीच जोड परी । माता ज्या धान्याचा पाक करी । त्या अन्नाच्या [३]कुसरी । त्यांत शक्ति मातेची. ॥ ९२७ ॥ जीवांचेंचि निवडूनि कर्म । शरीरें करी सगुणब्रह्म । जरी गेला वासनाभ्रम । तो प्रारब्ध यथाकाळीं भोगवी. ॥ ९२८ ॥ ज्ञानी जाला निस्पृह । जरी केला इंद्रियनिग्रह । प्रारब्ध प्रकृति निःसंदेह । भोगीं इंद्रियें वर्तवी. ॥ ९२९ ॥ प्रारब्ध प्रकृति मन हरील । तेव्हां निग्रह काय करील । काय म्हणूनि आवरील । ज्ञानीही तेव्हां मनातें? ॥ ९३० ॥ एथें कोणी म्हणती । कीं जरी भोग अचूक होती । तरी दाटून होईल भोग प्राप्ती । ज्ञानियातें.॥९३१॥ प्रकृतीसारिखा कां परी । चेटे आणि अंतरीं । कां

१. सर्प. २. मोठें, थोर. ३. कौशल्य.

निग्रहें मन नावरी । भोग अप्रार्थित इंद्रियांसी. ॥ ९३२ ॥ तरी हा नव्हे अनुभवी ज्ञानी । कांहीं विवेकसंपन्न म्हणोनी । ज्ञानवंत या शब्देंकरूनी । तो बोलिजेला भगवंतें. ॥ ९३३ ॥ तरी ऐसी नव्हे हे भगवद्वाणी । आणि शब्दशक्ति नसे अहाचवाणी[1] । '**ज्ञानवानपि**' म्हणे चक्रपाणी । '**सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृते**' म्हणोनी. ॥ ९३४ ॥ जरी ज्ञानवंत म्हणावा साधारण । जो नेणे अनुभवाची खूण । तो प्रकृतिबद्धचि आपण । नवल काय चेष्टतां प्रकृतीसारिखा ? ॥ ९३५ ॥ प्रकृतीसारिखा चेष्टतो । हा शब्द गहन भाव देतो । जो प्रकृतिविलक्षण होऊनि असतो । तो प्रारब्धें चेष्टतो प्रकृतीसारिखा. ॥ ९३६ ॥ प्रकृति आणि पुरुष । हे दोनींच सकळ तत्त्वांचे घोस । पुरुष चिन्मात्र निर्दोष । जड विकार अवघे प्रकृतीचे. ॥ ९३७ ॥ त्यांत चिन्मात्र जो पुरुष । तो निर्गुण निर्धर्म निर्विशेष । शुद्ध सत्त्व निर्दोष । खूण आत्मत्वाची त्याकरितां. ॥ ९३८ ॥ जो सुषुप्तींत निराळा पडे । जेव्हां सत्त्व तमीं बुडे । तों आत्मा ठायीं पडे । त्याच सत्त्वीं. ॥ ९३९ ॥ '**एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा**'[2] म्हणूनी । याच अध्यायांतीं स्वमुखेंकरूनि । श्रीकृष्ण म्हणेल ते बुद्धि सज्जनी । सत्त्वशब्दें वाखाणिली. ॥ ९४० ॥ आत्मा बुद्धीपरता । परी त्या बुद्धीनेंच जाणावा तत्त्वता । व्यतिरेकें अन्वयें कळतां पुरता । सर्व तोचि ॥ ९४१ ॥ ऐसा बुद्धीकरूनी । चराचर आपणचि म्हणोनी । प्रकृतीतरंगा पुरुषजीवनीं । तेव्हां प्राकृत जग पुरुषरूपें देखतो. ॥ ९४२ ॥ त्यास बुद्धि शुद्धसत्त्व प्रकृती । रज इंद्रियें तम विषयाकृती । या प्रकृतिभेदीं पुरुषस्थिती । बाणे अलंकारीं जैसें सुवर्णत्व. ॥ ९४३ ॥ पाहे जडत्वें इंद्रिया । जडत्वें पाहे विषया । प्रकृतीबद्धपुरुष ऐशिया । प्रकृतिभेदा ऐसा पाहतो. ॥ ९४४ ॥ पूर्वी ऐसाच होता निश्चित । तो गुरुकृपेनें जाला ज्ञानवंत । ज्ञान बाणतां अत्यंत । न चेष्टे प्रकृतीसारिखा. ॥ ९४५ ॥ इंद्रियास जड इंद्रियत्वें पाहणें । विषय जडत्वे तिहीं स्वीकारणें । भोगेच्छेनें सत्त्वें मनें स्थिर राहणें । हें चेष्टणें प्रकृतीचें ॥ ९४६ ॥ ज्ञानी बुद्धीकरूनी । इतकियासही आवरूनी । सर्वही आत्मा म्हणोनि । निग्रहशील असतो. ॥ ९४७ ॥ त्यास म्हणे भगवंत । कीं प्रारब्धभोगकाळीं ऐसाही ज्ञानवंत । प्रकृतीसारिखा अत्यंत । चेष्टों लागे. ॥ ९४८ ॥ इंद्रियत्वें इंद्रिया । विषयत्वें विषया । पाहों लागे आत्मया । तत्प्रकाशका विसरोनी. ॥ ९४९ ॥ हें प्रकृतीचें चेष्टणें । प्रारब्धें क्षण एक वेष्टणें । बुद्धीस

---

१. मरासरीपणानें. २. अध्याय ३ श्लो० ४३ पहा.

होती तेव्हां निपुणें । निग्रहशीलेंही करावें काय? ॥ ९९० ॥ एवंच तो अनुभवी ज्ञानी । प्रकृतीविलक्षणही होउनी । प्रकृतीसारिखा प्रारब्धेंकरूनी । चेष्टतो[१] म्हणे भगवंत. ॥ ९९१ ॥ सरतां तितका भोगकाळ । होऊं नेदी प्रकृतीचा विटाळ । रज्जुविस्मरणें क्षणैक व्याळ । वाटला तो मग न देखे अधिष्ठानीं. ॥ ९९२ ॥ एवं पूर्वश्लोकीं कर्मनिष्ठ । सर्वज्ञानविमूढ नष्ट । तेच भगवंतास न इष्ट । ज्ञानी ऐसाही आवडे. ॥ ९९३ ॥ कीं आवडे तो म्हणोनी । म्हणे परम दयेंकरूनि । कीं काय करील निग्रहें आवरूनि । असतो तरी. ॥ ९९४ ॥ एवं सर्वदा विरक्त । योगी सर्वात्मभक्त । क्षणभरी जाला विषयानुरक्त । तें प्रारब्ध म्हणावें दुर्निवार. ॥ ९९५ ॥ तें प्रारब्ध भोग दे परी । त्याच्या स्थितीचा भ्रंश न करीं । भ्रंश करणार दोघे वैरी । त्यांस वश न व्हावें म्हणतो या श्लोकीं. ॥ ९९६ ॥

इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ. ॥ ३४ ॥[२]

अर्जुना! इंद्रिया इंद्रियालागीं । आपल्या आपल्या विषयभोगीं । दोनी दोनी प्रकृति आंगीं । लागल्या अनादि त्या ऐशा. ॥ ९९७ ॥ गोड विषयीं प्रीति । गोड न लागे तेथें अप्रीति । परि ज्ञानियानें होतां विषयप्राप्ति । न व्हावें वश या दों गोष्टींस. ॥ ९९८ ॥ यास म्हणावें राग द्वेष । विघ्नकारक हेचि दोनी दोष । ज्ञानियास विशेष । हेच वैरी. ॥ ९९९ ॥ जरी प्रारब्धाच्या बळें । भोगावया कर्मफळें । चेष्टला भोगेच्छाछळें । प्रकृतीसारिखा घडी एक. ॥ ९६० ॥ प्रारब्ध विषयेंद्रियसंयोग । करवूनि देईल भोग । तेथें रागद्वेषांचा[३] संयोग । नसे तरी काय लेखा तयांचा? ॥ ९६१ ॥ प्रारब्धभोग न चुके । परी राग द्वेष दोष जाऊं शके । कीं अविद्याविकार तितके । जाती बळें विवेकाच्या ॥ ९६२ ॥ अनादि अविद्या गेली । अनादि वासना मेली । अनादि प्रकृति मिथ्यात्वें नेली । तथापि उरलें[४] प्रारब्ध. ॥ ९६३ ॥ प्रारब्ध भोगवी फळें । तेथें मन राग द्वेष मळें । मळोनि वासना बळें । भ्रंश करी बुद्धीचा. ॥ ९६४ ॥ रागद्वेषांस नव्हतां वश । नव्हे कधीं बुद्धीचा भ्रंश । म्हणूनि म्हणे हृषीकेश । कीं वश न व्हावें याच दो शत्रूंस. ॥ ९६५ ॥ प्रारब्धभोग अनिवार जैसे ।

---

१. वागतो, वर्ततो. २. प्रत्येक इंद्रियाचे राग आणि द्वेष हे त्या इंद्रियाच्या विषयाच्या ठायीं दृढ बसलेले आहेत, कोणीही यांच्या अधीन होऊं नये, कां कीं ते त्यांचे शत्रु होत. ३. प्रीति आणि द्वेष यांचा. ४. पाड.

रागद्वेष नव्हती तैसे । ठाणें विवेकवैराग्याचें बैसे । रागद्वेष तेथें न राहती. ॥ ९६६ ॥ एवं प्रारब्ध आपलें भोगी । वश नव्हे रागद्वेषांलागीं । तो प्रियतम मज योगी । अप्रिय पूर्वोक्त असर्वज्ञ. ॥ ९६७ ॥ या दों श्लोकीं भाव. । ऐसा दावी देवाधिदेव । स्वदासास जो वासुदेव । सोडवी रागद्वेषांपासूनी.॥९६८॥ आतां यापुढें श्लोक । तों कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञ लोक । परिसोत अनुसंधान कळावया. ॥ ९६९ ॥ 'मयि सर्वाणि कर्माणि'[1] । या श्लोकीं चक्रपाणी । बोलिला कीं कर्मं माझेठायीं अर्पूनी । युद्ध करीं टाकूनि तगबग. ॥ ९७० ॥ कर्में करावीं हा सिद्धांत । स्थापूनि बोलिला श्रीकांत । कीं युद्ध करीं म्हणोनि निश्चित । युद्धीं योजिला अर्जुन. ॥ ९७१ ॥ परंतु कर्मप्रशंसाप्रसंगें । हे गोष्टी पडिली मागें । कीं निष्काम अर्पणें हें श्रीरंगें । मत आपुलें म्हणोनि उपपादिलें. ॥ ९७२ ॥ हें माझें मत अनुष्ठिती । ते सर्व पापापासूनि सुटती । ज्ञानें भवपाश तुटती । त्यांचे ऐसें बोलिला स्वगर्भ[2]. ॥ ९७३ ॥ हें एका श्लोकीं बोलिला । प्रसंगें दुसरा श्लोक चालिला । कीं सर्वत्र मूढ जाण त्यांला । जे न अनुष्ठिती माझें हें मत. ॥ ९७४ ॥ त्या श्लोकीं कामनापर । शास्त्रज्ञ निंदिले नर । तों अर्जुनास फावला अवसर । संदेहाचा. ॥ ९७५ ॥ कीं जे काम्यतत्पर । ते यास न आवडती नर । तरी ज्ञानीही विषयभोगपर । कोणी कोठे दिसतीच. ॥ ९७६ ॥ तेव्हां यांची न कां अप्रीति । हा अर्जुनाचा भाव श्रीपती । समजोनि बोलिला कीं प्रारब्धप्रकृती । ज्ञानियासही अनिवार्य. ॥ ९७७ ॥ प्रकृतीच्या गुणानुसार । [3]चेष्टे ज्ञानीही नर । जरी निग्रहतत्पर । प्रारब्ध नावरे निग्रहातें. ॥ ९७८ ॥ तथापि बाधक नव्हे त्याला । भोगकामना नसे ज्याला । या प्रसंगें श्रीकृष्ण बोलिला । आणीकही श्लोक एक. ॥ ९७९ ॥ कीं वैरी ते दोघेच विशेष । विषयप्रीति विषयद्वेष । विघ्नकारक हेचि दोनी दोष । ज्ञानियांसी. ॥ ९८० ॥ वश न व्हावें या दोघांस । भाव कीं जो वश नव्हे यांस । प्रारब्धें नाचविलें जरी तयास । तरी तो न भ्रष्टे ज्ञानापासुनी. ॥ ९८१ ॥ एवं त्याहूनि पूर्वश्लोक । त्याचा भाव सिद्ध करी उत्तमश्लोक । तेव्हां काम्यपराचा अविवेक । त्याहूनि पूर्वश्लोकीं सिद्ध जाला. ॥ ९८२ ॥ निष्काम कर्म भगवंताचें मत । न अनुष्ठितां वाईट निश्चित । तेव्हां ते धन्य अत्यंत । जे त्या मागिल्या श्लोकीं वर्णिले. ॥ ९८३ ॥

---

१. अध्याय ३ श्लोक ३० पहा. २. आपलें रहस्य. ३. वागतो, चालतो.

कीं माझें मत हें जे अनुष्ठिती । ते सकळ कल्मषापासोनि सुटती । हें बोलिला जें श्रीपती । तें सिद्ध जालें. ॥ ९८४ ॥ तेव्हां तेंही जालें सिद्ध । कीं कर्में मज अर्पून करीं युद्ध । या गोष्टी अर्जुन प्रबुद्ध । समजला. ॥ ९८५ ॥ कीं **'मयि सर्वाणि कर्माणि'** । या श्लोकें चक्रपाणी । जे बोलिला स्ववाणी । ते म्यां करावी. ॥ ९८६ ॥ त्या श्लोकाचा अर्थ । मनीं आठवी पार्थ । कीं मज बोलिला ऐसें समर्थ । कीं **'मयि सर्वाणि कर्माणि'.** ॥ ९८७ ॥ कीं अध्यात्मचित्तें करूनी । मज सर्व कर्में अर्पूनी । आशा ममता टाकूनी । युद्ध करीं. ॥ ९८८ ॥ या सर्वेही उत्तम गोष्टी । परि युद्ध म्हणतां होतो कष्टी । कीं पाहतां धर्मदृष्टी । दोप हिंसादि युद्धांत. ॥ ९८९ ॥ स्वधर्म परी वाईट । यांत स्वजनवधदोप उत्कट । जो अहिंसात्मक चोखट । तो धर्म म्यां कां न करावा? ॥ ९९० ॥ भाव इत्यादिक । अर्जुनाचा उत्तमश्लोक । समजोनि बोले हा श्लोक । श्रीकृष्ण आतां. ॥ ९९१ ॥

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः. ॥ ३५ ॥

अर्जुना! जो स्वधर्म । त्यांत असलें जरी गुणहीन कर्म । तरी त्याणेंचि कल्याण हें वर्म । रहस्य सर्वां वेदांचें. ॥ ९९२ ॥ इतरवर्णांचा धर्म । तो गुणयुक्त उत्तम । अनुष्ठानास बरा, तरी स्वधर्म । तोचि श्रेय आपणा. ॥९९३॥ करितां स्वधर्माचरण । त्या धर्मामुळें आपणा मरण । आलें तरी अगा! शरण । असावें स्वधर्मासी. ॥ ९९४ ॥ इतर वर्णांचा बराही । धर्म करितां बरें नाहीं । त्याणें नरकादि भयच परी कांहीं । कल्याण न दिसे. ॥ ९९५ ॥ याकारणें स्वधर्म करूनी । सर्व कर्में मज अर्पूनी । युद्ध करणें हें धरीं मनीं । हा पूर्वोक्त अर्थ सिद्ध केला. ॥ ९९६ ॥ आतां या उपरी एक । अर्जुनाचा प्रश्नश्लोक । त्या प्रश्नाचें निमित्त सुज्ञलोक । परिसोत. ॥ ९९७ ॥ मागें बोलिला हरी । कीं ज्ञानी एके अवसरीं । प्रकृतीसारिखा [१]चेष्टे अंतरीं । इंद्रियनिग्रहशीलही. ॥ ९९८ ॥ एथें वाटलें अर्जुना । कीं वाईट कर्म नावडे मना । ऐसें असोनि त्या जना । कोण वाईट कर्मीं योजितो? ॥ ९९९ ॥ कीं निग्रहशील ज्ञानी । भोगेच्छाही नसोनी । प्रारब्धें तरी कैसें मनीं । विषयभोग अपेक्षितो? ॥ ६०० ॥ प्रारब्धही कोणे रीती । याची भोगीं उपजवी रती । या भावें श्रीपतीप्रती । प्रश्न करितो अर्जुन. ॥ ६०१ ॥

१. वागतो, चालतो.